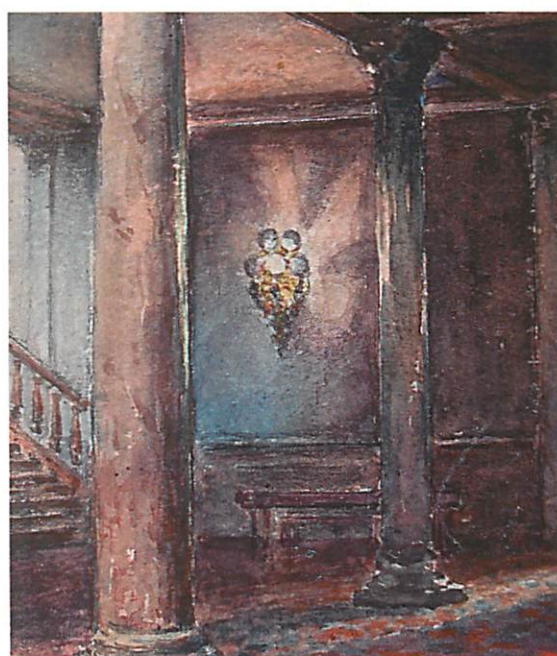

fites

núm 14 - any 2014

Aquesta publicació ha rebut un ajut econòmic de

Govern de les Illes Balears

Conselleria d'Educació, Cultura i Universitats

S U M A R I

Editorial	2
Per Mèmorìa	3
Dos mil anys de la mort d'August, primer Emperador Romà BENJAMÍ COSTA	3
Novè centanari de l'assalt de la Croada Pisano-Catalana a Madina Yabisah BENJAMÍ COSTA	5
Tricentenari de la Guerra de Successió (1704-1715) ANA COLOMAR	6
Francisco Gómez Bellard JORDI H. FERNÁNDEZ	7
El procés d'integració d' <i>Ybošim</i> al imperi Romà: qüestions jurídiques i polítiques. II. La municipalització BENJAMÍ COSTA RIBAS	9
Una aquarel·la del General Jean-Léonard Koechlin-Schwartz trobada a Eivissa TERESA CANO MARI, BENJAMÍ COSTA RIBAS	29
Los almacenes del Museu Monográfico Puig des Molins. La importància de la conservació preventiva. I. Aspectos Generales LAIA FERNÁNDEZ BERENGUER, HELENA JIMÉNEZ BARRERO	46
Notes Breus	
Los cuentacuentos históricos en la labor didáctica del MAEF CARMEN MEZQUIDA ORTI, HELENA JIMÉNEZ BARRERO	55
Intervención arqueológica submarina en Grum de Sal. Isla Conillera MARCUS HEINRICH HERMANN	59
Novetats bibliogràfiques	62
Una ullada a Internet FERRAN NOGUÉS	64
Informació del MAEF Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera JORDI H. FERNÁNDEZ GÓMEZ	66
Informació de l'AAMAEF Memoria de actividades 2013 HELENA JIMÉNEZ BARRERO	82

FITES núm. 14 • any 2014

EDITA: Associació d'Amics del Museu Arqueològic
d'Eivissa i Formentera
Via Romana, 31 - 07800 Eivissa.
Tel. 971 30 17 71- Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net

DIRECTORA: Helena Jiménez Barrero

SECRETARI DE REDACCIÓ: Ana Colomar Mari

CONSELL DE REDACCIÓ: Jordi H. Fernández Gómez, Pere Vilàs Gil,
Sergi Moreno Torres, Ernest Prats Garcia, Ana Mezquida Orti

MAQUETACIÓ I IMPRESSIÓ: Fent Impressió - 96 203 39 39 info@fentimpressio.net

DIPÒSIT LEGAL: V-5138-2007 PREU: 6 €

EDITORIAL

Ja fa quinze anys. Quinze. Número rodó, commemoració, festa. Almenys hauria de ser-ho, doncs la declaració d'Eivissa com a Ciutat Patrimoni de la Humanitat, va ser motiu de joia i il·lusió per a tots aquells que estimen a l'illa. L'UNESCO va inscriure a Eivissa el 4 de desembre de 1999 dins la llista de Patrimoni de la Humanitat, per quatre béns considerats d'una riquesa inigualable: l'acròpoli de Dalt Vila, les praderies de posidònia oceànica, la necròpoli fenicio-púnica de Puig des Molins i l'assentament fenici de sa Caleta, que havien presentat en una candidatura conjunta anomenada "*Ibiza, biodiversidad y cultura*".

Era el reconeixement extern al fet que les coses s'estaven fent bé, que de vegades lentament, amb treball segur, sumant petits granets però amb constància i dedicació, es podien anar aconseguint grans coses. La declaració de Patrimoni de la Humanitat no deixava de ser un aparador, una possibilitat de mostrar-nos al món amb les nostres llums i, també, amb les nostres ombres.

I per a Eivissa, una illa tradicionalment turística, va suposar l'oportunitat de potenciar aquells aspectes dels quals tots érem conscients, però dels quals pocs es feien ressò entre els nostres visitants, àvids d'una Eivissa de festa, sol i platja. La cultura mil·lenària i la riquesa de l'entorn natural que ens envolta havien trobat per fi una forma de destacar-se, de fugir dels tòpics i de reivindicar-se com el que són, elements conformadors i indispensables del futur d'Eivissa.

Però què ha passat quinze anys després?, com estan les coses?, han millorat substancialment? Aquells mateixos béns que ens van fer destacar, que ens van fer desitjar millorar la nostra percepció

a nivell cultural internacional, han estat acaronats i tractats com realment es mereixen?, s'ha emprat una quantiosa inversió econòmica, a millorar substancialment l'estat de conservació dels mateixos?

Bastaran alguns exemples, que segurament no tots comparteixin, però que resulten evidents per qui hagi visitat recentment el jaciment fenici de Sa Caleta, passejat pels voltants de la Necròpoli del Puig des Molins o rondant per Dalt Vila. Les millores, que són moltes, això no ho discuteix ningú, i des d'aquestes pàgines ens hem fet ressò any darrere any, es dilueixen davant l'estat de deteriorament d'edificis emblemàtics i jaciments oblidats, del caos de cables, antenes, canonades i elements ultramoderns que semblen, créixer com bolets, i d'un casc històric que hauria d'estar protegit, davant les escombraries i les pintades amb les quals ens premien aquells que no veuen un bé a protegir sinó un a devaluar. Això per no parlar de la falta d'indicadors adequats, que senyalitzin la manera d'arribar als béns, com per comprendre allò que s'està veient. O la falta de coordinació entre les Institucions que haurien de sumar i aportar en el tan portat i portat, Consorci Eivissa Patrimoni de la Humanitat.

Les inversions no acaben d'arribar, o almenys no són capaces de reflectir-se en una millora substancial de tots els béns implicats, alguns dels quals, siguem sincers, es senten més orfens que uns altres. Han passat quinze anys, quinze. Potser el que necessitem és un temps de reflexió, una parada en un camí que es preveu llarg i difícil, per recapacitar sobre aquelles coses que han sortit bé i sobre totes aquelles que encara no s'han sabut canalitzar correctament.

PER MEMÒRIA

DOS MIL ANYS DE LA MORT D'AUGUST, PRIMER EMPERADOR ROMÀ

El passat 19 d'agost es va complir el bimil·lenari de la mort d'Octavi Cèsar August a la ciutat de Nola, a la Campània, a prop Nàpols, quan tenia 77 anys. Havia estat el successor de Juli Cèsar i, després, va esdevenir el primer emperador romà, per la qual cosa no és agosarat afirmar que va canviar la fesomia del món.

Havia nascut a Roma el 23 de setembre de l'any 63 aC, imposant-se-li els noms de *Caius Octavius Thurinus*. Era fill de Gai Octavi, probablement prescriptor de diners, i de la seva dona Àcia, neboda de Juli Cèsar. La família del seu pare pertanyia a l'ordre dels equites, la classe romana dels cavallers. Gai Octavi, però, ascendí posicions en el Senat i arribà a ser pretor.

Juli Cèsar no tenia fills i s'encarregà de l'educació del seu nebot-nét. L'any 46 aC li permeté participar en el seu Triomf amb motiu de la seva victòria a la Guerra Civil contra Pompeu Magne. L'any següent el jove Octavi acompanyà al seu besoncle a la campanya contra els fills de Pompeu a Hispània, on Cèsar, després de greus dificultats, acabà imposant-se. Posteriorment, va participar en la campanya contra els parts com a *magister equitum* i va ser destinat, amb els seus amics Marc Vipsani Agripa i Quint Salvidiè Rufus, a Apol·lonia, a l'actual Albània. Allà, l'any 44 aC, li arribà la notícia de l'assassinat del dictador Juli Cèsar. Durant el seu viatge cap a Roma s'assabentà que el seu besoncle l'havia adoptat mitjançant el testament i que l'havia designat hereu principal dels seus béns privats. Una vegada arribà a Roma, Octavi acceptà el testament així com tots els càrrecs per tal d'unir-los i s'anomenà des d'aleshores ençà com el seu pare adoptiu, *Caius Iulius Caesar*.

*Denari d'August encunyat a la seca de Lugdunum (Londres) l'any 7-6 aC (MAEF núm. 2908).
Foto arxiu MAEF*

L'acceptació de l'herència de Juli Cèsar i la reivindicació dels seus drets el va enfrontar amb Marc Antoni, l'home fort de la política romana després de la mort de Cèsar. Però el jove Octavi va acabar imposant-se en la curta guerra civil contra el seu oponent dels anys 44-43 aC. Per a superar aquesta situació d'enfrontament, seguint l'exemple de Cèsar, Pompeu i Cras de l'any 60 aC, Octavi, Antoni i Lèpid formaren, l'octubre de l'any 43 aC, un Segon Triumvirat. Per a ratificar-lo, Octavi es casà amb la fillastra d'Antoni, Clòdia. L'"aliança de tres homes per al manteniment de l'ordre de l'Estat", tal com s'anomenava oficialment el triumvirat, es basava en el poder militar dels triumvirs, sota el poder dels quals –i no el del Senat– es trobaven la major part de les legions. L'any següent Antoni i Octavi van desplaçar-se amb els seus exèrcits a Grècia, on els assassins de Cèsar, Gai Càssius Longí i Marc Juni Brutus, havien reunit les seves forces. La derrota d'aquests a la batalla de Filipos, a Macedònia, la tardor de l'any 42 aC, significà l'enfonsament definitiu de la República romana. La victòria es va deure, bàsicament, a l'actuació d'Antoni, cosa que va fer créixer la seva importància dins el Segon Triumvirat.

Després de la victòria a Filipos, els triumvirs van demarcar les seves esferes d'influència. Així, aquesta solució de compromís que era el triumvirat, va acabar per dividir les possessions romanes entre els triumvirs: l'Orient per a Marc Antoni, l'Occident

per a Octavi i el nord d'Àfrica per a Lèpid. Però aquest darrer va ser desposseït dels seus territoris l'any 36 aC. L'enfrontament final entre Antoni i Octavi va cloure's amb la batalla d'Àccium, l'any 31 aC, en la que l'esquadra d'Antoni i Cleopatra VII fou derrotada per la d'Octavi. L'any següent, amb la conquesta d'Alexandria, el suïcidi d'Antoni i Cleòpatra i l'annexió d'Egipte com a província romana, acabà la guerra entre ambdós pel poder i, tanmateix, un segle de guerres civils romanes. D'aquesta manera, Cèsar Octavi va esdevenir, de facto, l'home més poderós de l'orbe romà.

El 13 de gener de l'any 27 aC començà a Roma un acte d'Estat de diversos dies de duració que oficialment posà fi a l'estat d'excepció de la guerra civil. Amb aquest fet es restaurava, formalment, l'antic ordre de la República, però, en realitat, s'establí un ordre completament nou: l'imperi Romà sota la forma del Principat. A proposta del senador Luci Munaci Planc, el Senat romà lliurà a Octavi aquell mateix 16 de gener el nou títol honorífic d'August, el qual acabaria eclipsant el seu nom real. El nomenament de príncep implicava que August assolís personalment el conjunt de poders fins aleshores repartits entre les altres magistratures. D'aquesta manera, el Principat va esdevenir un nou règim: una mena de monarquia personal embolcallada amb formes republicanes.

Conseqüentment amb aquest nou estat de coses, August va iniciar una política centralitzadora del nou Estat. Va crear un consell imperial amb personatges de la seva absoluta confiança que l'assessorava directament, alhora que reformava i desposseïa el Senat de gran part dels seus poders polítics. Tanmateix, va crear un cos d'alts funcionaris que nomenava ell mateix. I aquesta organització marcadament més centralitzada que abans, fou igualment traslladada a les províncies, les quals foren dividides en províncies senatorials, governades pel Senat de Roma, i províncies imperials, governades per un legat de l'emperador que tenia el comandament de les tropes aquarterades en el territori. També va reformar el sistema monetari.

Quant a la política exterior, August es va caracteritzar per una actitud conservadora, preferint la seguretat de les fronteres a noves conquestes. A part de casos puntuals de petits territoris al nord de la península Ibèrica i als Alps, la major empresa ofen-

Escultura d'August amb cuirassa militar trobada a la vil·la de Prima Porta (Roma) l'any 1863. Museus Vaticans

siva del seu regnat fou la conquesta de Germania fins a l'Elba. Aquesta, però, acabà traumàticament amb la desfeta de Varus i les seves tres legions, sis cohorts d'auxiliars i tres *alae* de cavalleria, a la selva de Teotoburg, a la Baixa Saxònia, l'any 9 dC. Això va empènyer August a fortificar i mantenir la frontera en el Rin. Des d'aleshores la política exterior romana es va caracteritzar més per l'acció diplomàtica que per la militar, donant lloc a un període de pau conegut com a *pax Augusta*. També en el terreny cultural la seva època està considerada com d'esplendor de les arts, parlant-se d'una "edat d'or", especialment per a la literatura romana.

No tenint descendència masculina, a la seva mort August va ser succeït per Tiberi, primogènit de la seva dona Lívia, al que seguirien Calígula, Claudi i Neró, emperadors que formen la dinastia julià-clàudia.

El període de govern d'August a les illes Pitiüses, que els romans anomenaven *Ebusus*, no és encara ben conegut ni ha estat prou estudiat. Algunes dades arqueològiques semblarien indicar l'inici d'un període d'augment de la producció, auge comercial i dinamisme econòmic. Sorpren, però, que és un període en que la seca ebusitana deixa d'encunyar moneda, mentre moltes altres seques locals s'obriren arreu. Per això, el subministrament de numerari a les nostres illes va haver de realitzar-se amb mone-

des encunyades a altres seques occidentals (sobretot hispanes, gales i la seca senatorial de Roma). Aleshores *Ebusus* era encara una ciutat formalment *peregrina* (estrangera), però vinculada a Roma per un pacte de federació (*civitas foederata*), la qual cosa li permetria gaudir d'una consideració d'aliada i amiga del poble romà.

Benjamí Costa

NOVÈ CENTENARI DE L'ASSALT DE LA CROADA PISANO-CATALANA A MADINA YABISAH

El passat mes de juny de 2014 va complir-se el 900 aniversari de l'inici d'un fet d'armes que va ser determinant en l'esdevenir històric del nostre arxipèlag. És el que la historiografia ha batejat com a croada pisano-catalana; per bé que, per a ser exacte, el nom hauria d'haver estat italo-occitano-catalana, atès que hi participaren també forces de diverses ciutats del Llenguadoc d'Itàlia, i de Provença.

En els inicis del segle XII, l'arxipèlag de les Illes Balears era conegut com les Illes Orientals d'al-Andalus, i constituïa un de tant regnes de taifes en què s'havia dividit al-Andalus després de la descomposició del califat omeia de Còrdova. Després de la *fitna*, primer havien format part de la taifa de *Al-Dàniyya* (Dènia) sota els governs de Muğāhid *al-Amirī al-Muwaffaq* (1010-1045) i del seu fill *Alī Iqbāl al-Dawla* (1045-1076). Però l'any 1076, després de la mort d'Ali, *al-Muqtadir*, dels *Banu Hūd* de Saragossa, va conquerir Dènia, incorporant els seus territoris peninsulars a la taifa de *Saraqūsta*. Aleshores el *walī* de les illes, *Ibn Aglab al-Murtada* (1076-1093), va aprofitar la conjuntura per declarar l'arxipèlag balear com a regne independent de les Illes Orientals d'al-Andalus. A la seva mort, *al-Murtada* va ser succeït per *Mubaššir* (1093-1114).

Les nostres illes tenien aleshores la pirateria com un dels seus recursos econòmics més importants. Partint dels ports illencs, nombroses ràtzies assolaven les costes del nord de la mediterrània occidental, des de Catalunya i el Llenguadoc fins a les costes italianes. Per aquest motiu, la República de Pisa va promoure una expedició de càstig contra les Bale-

Laqab tallat en pedra dura de color verd i cronologia pròxima a la croada pisano catalana. Puig des Molins, sector NE, campanya 1982 (foto arxiu MAEF)

ars amb l'objectiu d'aconseguir un important botí. L'arquebisbe de Pisa va demanar al Papa Pasqual II que s'atorgués a l'expedició la categoria de croada, i aquest així ho va fer.

Val a dir que aquesta croada és un esdeveniment molt ben documentat a les fonts, per la qual cosa en coneixem, no només el desenvolupament dels fets d'armes, sinó també infinitat de detalls. El document més important és l'anomenat *Liber Maiolichinus de Gestis Pisanorum Illustribus* (Llibre mallorquí de les gestes dels pisans il·lustres), que en versos hexàmetres, narra els fets pas a pas. També, però en menor mesura, la *Gesta triumphalia per pisanos facta, de captione Hierusalem et civitatis Maioricarum et aliarum civitatum et de triumpho habito contra Januenses* (Gestes triomfals fetes pels pisans, la presa de Jerusalem i la ciutat de Mallorca i altres ciutats i del triomf obtingut contra els genovesos).

L'expedició s'inicià l'any 1013, però els italians desembarcaren per error a la costa catalana, a prop de Blanes. Aquest fet suposadament atzarós va tenir com a conseqüència que a les tropes italianes se'ls hi sumessin poderosos aliats: el comte Berenguer III de Barcelona, així com d'altres senyors feudals catalans i occitans. D'aquesta manera al contingent pisà inicial, juntament amb les forces de les repúbliques de Florença i de Luca, se'ls hi sumaren les catalanes de Ramon Berenguer III i les tropes dels seus aliats, provinents del comtat d'Empúries, dels senyorius de Montpeller i Arles, dels vescomtats de Narbona i Nimes, de l'arquebisbat de Niça, etc.

Primer van haver-hi algunes incursions de templeig, que van incloure un desembarcament a Eivissa en març de 1114, i a Formentera. Finalment, el 24

de juny la flota aliada es dirigí cap a l'illa d'Eivissa. El setge de la ciutat d'Eivissa (*madina Yābisah*) va durar un mes, al cap del qual els feudals aconseguiren la destrucció de les defenses urbanes i portaren a terme el saqueig de la resta de l'illa.

A continuació es van dirigir a Mallorca, ja al mes d'agost. Una altra vegada, els croats van assetjar la ciutat de Mallorca (*Madina Mayūrqa*), però aquesta vegada el setge va durar vuit mesos. L'emir de Mallorca, un personatge molt interessant anomenat *Mubaššir Nassir al-Dawla*, es va veure obligat a demanar ajut als almoràvits, però la ciutat va acabar caient en mans dels croats abans que aquests arribessin. Les cròniques –no només les musulmanes, sinó fins i tot les cristianes– parlen d'aquesta conquesta com un fet d'enorme brutalitat, perquè les víctimes foren molt nombroses i s'arrasaren barris sencers de la ciutat. Un cop completat el saqueig, els croats marxaren. Així que quan arribaren les forces almoràvits que teòricament venien a ajudar els illencs contra els atacants, no tingueren cap dificultat en ocupar tot l'arxipèlag i afegir-lo als seus dominis.

Va tractar-se, doncs, d'un fet molt significatiu en l'esdevenir històric de les nostres illes.

Benjamí Costa

TRICENTENARI DE LA GUERRA DE SUCCESSION (1704-1715)

Aprofitant l'avinentesa commemorativa, és un bon moment per donar un repàs al desenvolupament de la Guerra de Successió a la nostres illes. Aquest conflicte armat es va originar l'any 1700 quan va morir sense descendència el rei Carles II, sent els dos pretendents a la Corona d'Espanya, Carles d'Àustria i Felip d'Anjou. Tot i ser un conflicte intern, la majoria dels estats europeus s'hi implicaren per considerar que el nomenament de Felip de Borbó (nét de Lluís XIV de França, i nomenat successor per Carles II), podia rompre l'equilibri de forces a Europa a favor dels francesos. Les concepcions de l'Estat i la política dels dos aspirants eren completament diferents, la postura de Carles d'Àustria

partidari d'un model on els diferents estats podrien conservar un grau important de sobirania, era totalment oposat al model afrancesat de Felip de Borbó, a favor de la centralització del poder i la unificació de l'Estat i la sobirania. En un primer moment tots els territoris de la monarquia hispànica acceptaren Felip V de Borbó com a rei, però amb l'avanç de les tropes austriacistes, les potències aliades (Àustria, Holanda, Anglaterra i Portugal) acabaren per signar el Pacte de Gènova l'any 1705, amb el qual Catalunya s'adheria a la causa de l'arxiduc Carles a canvi de guardar i complir les constitucions catalanes. A més, Anglaterra es comprometia a contribuir d'aquesta manera a la defensa de Catalunya.

Així, quan la flota austriacista arribà a Eivissa el setembre de 1706, els governants eivissencs es decantaren per Carles d'Àustria qui els va prometre respectar tots els privilegis de l'illa així com satisfer totes les seves demandes. Aviat foren empresonades i enviades a Mallorca algunes de les persones més favorables a la causa borbònica.

Durant els anys de la guerra, Eivissa visqué també tota una sèrie de desavinences i disputes pel que fa a l'explotació de les salines. L'any 1709, el mercader genovès Joan Baptista Visconti, amb la cooperació del governador d'Eivissa José Ponce de León, portaren a terme un pla per aconseguir la signatura dels jurats i l'aprovació reial per a l'arrendament de les salines. Però a partir de juny de l'any següent, amb el canvi de jurats, es començà una lluita de quasi dos anys per a la recuperació i anul·lació de l'arrendament de l'explotació salinera a Visconti que, tot i els privilegis anteriors i algunes mesures dràstiques que s'adoptaren, resultà del tot infructuosa.

Donat que la guerra va canviar de signe algunes vegades, l'avanç de les tropes borbòniques a la península va comportar també l'afluència de refugiats a Eivissa, un fet que vingué a agreujar les dures condicions de vida i el malestar dels eivissencs per la manca d'aliments. Finalment, amb la firma de la pau d'Utrecht l'abril de 1713, quedà reconegut Felip V com a rei d'Espanya, quedant molt llunyà el compromís dels anglesos de defensar els territoris catalans. Amb la nova situació, el problema que es plantejà a les nostres illes fou si s'acceptava el tractat o s'havia de continuar amb la lluita per a la defensa dels furs i de les institucions pròpies. Per això, a l'espera dels esdeveniments polítics de Barcelona i

Mallorca, que davant la impossibilitat d'arribar a un acord amb Felip de Borbó quant als privilegis, usos i llibertats, havien decidit resistir, la Universitat d'Eivissa adoptà la decisió de seguir reconeixent Carles III d'Àustria, i al mateix temps acatar el que s'establí en el tractat d'Utrecht. Era una manera de no comprometre's amb ningú. .

El desenllaç de la guerra començà el mes de març de 1714 quan l'arxiduc Carles (nomenat emperador d'Àustria) renuncià a les seves pretensions sobre la monarquia hispànica. Barcelona seguí resistint fins a l'11 de setembre quan les tropes borbòniques entraren a la ciutat, fet que suposà pràcticament el fi de la guerra ja que només quedaven les illes de Mallorca i Eivissa. La primera quedà baix el domini Borbó el mes de maig de 1715, i el 5 de juliol arribà una guarnició militar borbònica a Eivissa i un nou governador, Daniel O'Sullivan.

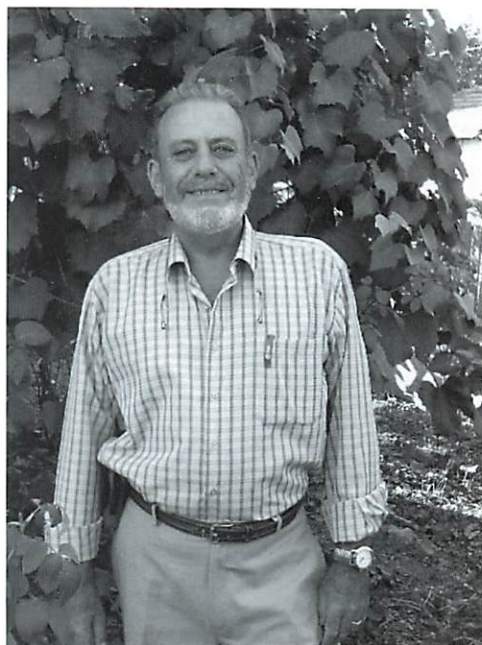
Posteriorment, els eivissencs intentaren demanar l'ajut de potències exteriors, com demanar una flota austríaca per posar les illes directament sota sobirania de la Corona d'Àustria o demanar un estatus similar al de Menorca, baix la protecció de la Corona britànica. Dos intents que foren fallits.

Una vegada acabada la guerra, es promulgaren els Decrets de Nova Planta, que suposaren el canvi de govern amb una estructura unitària i centralitzada, com el model francès i la desaparició de les institucions d'autogovern pròpies, així com l'exclusió de la llengua catalana. L'altra repercussió fou l'apropiació de les salines d'Eivissa i Formentera per part de la Corona espanyola, que es va fer "por justo derecho de conquista". Donada la importància econòmica de la sal per als eivissencs, es varen fer al rei diverses peticions perquè alguns guanys quedassin a l'illa. Finalment el rei accedí donar a la població una mòdica quantitat "por vía de limosna".

Ana Colomar

FRANCISCO GÓMEZ BELLARD

El Dr. Francisco Gómez Bellard, Paco Gómez para todos nosotros, nació en Palaiseu (Francia) el 24 de agosto de 1953, y tras una breve y dura enfermedad, falleció en Valencia en 17 de octubre de 2014. Con él se va un buen investigador y un gran amigo

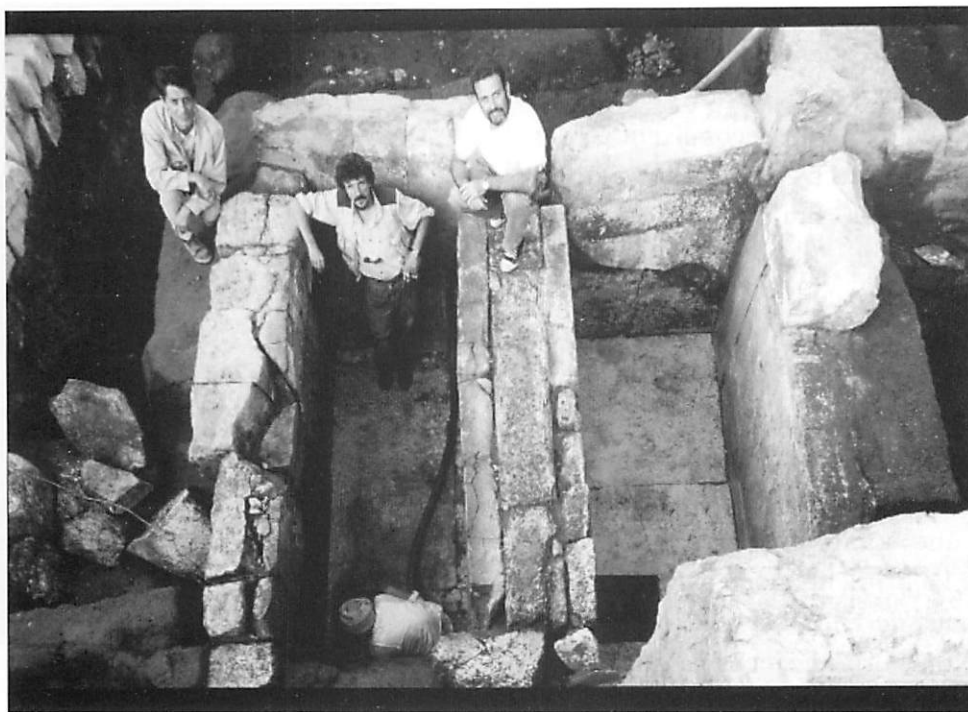

Francisco Gómez Bellard

de Ibiza, a la que frecuentó mucho en su infancia y juventud, y a la que se vinculó años después a través de la investigación.

Tras su bachillerato en el Liceo Francés de Madrid, cursó la carrera de Medicina en la Universidad Complutense. A partir de 1979 se dedicó al ejercicio de su profesión tanto en la empresa privada como en la pública. En los últimos diez años de su vida trabajó como médico de familia en el ambulatorio del Servei Valencià de Salut de Benidorm (Alicante).

Pero es su faceta como antropólogo médico y especialista en Paleopatología la que le vincula a nuestra isla. Formado con el Prof. José Mª Reverte Coma, ya en 1983 realiza un estudio pionero sobre una incineración infantil del Puig des Molins procedente de las excavaciones de José Mª Mañá de Angulo. A partir de allí se inicia una colaboración con el MAEF que duraría prácticamente hasta su reciente desaparición. En efecto y sin ánimo de ser exhaustivos, estudió un buen número de incineraciones de las viejas campañas de la Sociedad Arqueológica Ebusitana, y siguió luego con todos los restos humanos recuperados en las sucesivas campañas modernas en el Puig des Molins: 1982, 1983, 1985 y las llevadas a cabo entre el 2000 y el 2005 (incluyendo las tan emblemáticas de la calle León y de Can Partit) o las de conjuntos rurales destacados como el

En Heracleópolis Magna, Egipto

hipogeo de Can Marines (Sant Carles), pasando por los de época más reciente de S'Espalmador. De su variada actividad da también cuenta el estudio que realizó para la Universitat de les Illes Balears sobre unos discutidos restos de *Myotragus Balearicus*.

Pero no sólo se dedicó al mundo funerario ebusitano, y su interés por Ibiza quedó patente en su Tesis Doctoral, leída y publicada en 1989, que se tituló "Antropología médica de Ibiza". En ella recogió testimonios de una manera de vivir que ha ido desapareciendo, no siendo el de menor interés el capítulo dedicado a los curanderos que residualmente todavía ejercían en la isla.

Su especial dedicación al siempre difícil estudio de las incineraciones hizo que fuera requerido por muy distintas instituciones, y así pudo trabajar en el conocimiento de numerosas necrópolis ibéricas de Castellón, destacando entre ellas el estudio de la de La Solivella (Alcalà de Xivert) y de Andalucía, en la emblemática Castellones de Ceal (Jaén) o la de Villaricos (Almería). En Alicante cabe reseñar el importante conjunto de Les Moreres (Crevillente) y el no menos destacado de La Serreta en Alcoy. Siempre atraído por las labores de campo, insistía en que el antropólogo físico debía trabajar codo con codo junto al arqueólogo. Fruto de ese compromiso fue su participación en las excavaciones del Museo

Arqueológico Nacional en la necrópolis de Heracleópolis Magna (Egipto), bajo la dirección de M. Carmen Pérez Díe.

No podemos olvidar su interés por la divulgación y la formación, lo que le llevó a impartir numerosos cursos especializados sobre Antropología Forense en universidades y museos de nuestro país, publicando además destacados artículos sobre aspectos teóricos y prácticos del estudio de las incineraciones.

Con él se va uno más de esos pioneros que ayudaron a acercar y aunar conocimientos de distintas ramas, contribuyendo así al desarrollo de la Arqueología moderna en nuestro país.

Desde la AAMAEF, queremos destacar que hemos sentido especialmente el fallecimiento de Paco Gómez, al que considerábamos uno más en nuestra pequeña familia, no solo por su dedicación a la Antropología Forense y por todos aquellos conocimientos que puso a disposición de los amantes de la Historia y la Arqueología Pitiusa, si no por su especial forma de ser que le convirtió en una persona cercana y muy estimada por todos nosotros.

Por todo ello, allá donde te encuentres, nunca te olvidaremos.

Jordi H. Fernández

EL PROCÉS D'INTEGRACIÓ D'YBOŠIM A L'IMPERI ROMÀ: *qüestions jurídiques i polítiques*

II. LA MUNICIPALITZACIÓ¹

Benjamí Costa Ribas

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera

RESUMEN: Este trabajo es continuación del aparecido en el número anterior, donde se analizaron la rendición y federación de Ibiza a la República romana y sus consecuencias. El último y definitivo escalón en su proceso de integración en las estructuras estatales romanas fue la municipalización. Esta nueva situación, estudiada aquí, se alcanzó a partir del decreto promulgado por el emperador Vespasiano en el 74 d.C., convirtiendo las ciudades hispanas todavía *peregrinae* (extranjeras bajo dominio romano), como Ibiza, en municipios de derecho latino. La concesión del *ius Latii* fue el marco que creó las condiciones para convertirse en una comunidad regida según las directrices romanas y en la que algunos de sus habitantes tenían la opción de obtener la ciudadanía romana. Fue, por tanto, el hito definitivo en el proceso de romanización de *Ybošim*, que desde entonces sería, ya para siempre, *Ebusus*.

ABSTRACT: *This work is the continuation of an article published in the previous number, where the surrender and federation of Ibiza to Roman Republic and their consequences were analysed. The last and final step in the process of the island's integration in the political structures of Roman State was the municipalisation. This new situation, studied here, is reached from the decree issued by emperor Vespasian in the year 74 A.D., awarding the Hispanic towns still peregrinae (foreign under Roman rule), like Ibiza, with the status of municipia under Latin Law. The granting of ius Latii was the frame that created the conditions to become a community ruled by Roman principles, in which some of its members have the option to obtain the Roman citizenship. It was, therefore, the final landmark in the romanization process of Ybošim, which from then on was Ebusus forever.*

1. "ADQUIRIR ROMANITAT" O "SER ROMANITZAT"

El darrer i definitiu pas en el procés d'integració d'Eivissa a l'Estat romà –o, si es vol, de la seva "romanització"– va ser la seva transformació en un municipi de dret llatí.

En la primera part del treball ja fèiem esment de la complexitat d'aquell fenomen que la historiogra-

fia ha anomenat "romanització", tant en el temps com en l'espai. Diversos autors han argumentat amb escreix que aquest engloba processos d'integració molt diversos, no només per la diversitat de comunitats que, primer amb la República i després amb l'Imperi, quedaren sotmeses a l'Estat romà. També

1. Aquest article s'enmarca en el Projecte d'Investigació del Pla Nacional de I+D+i HAR2012-36500, finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat, i en el grup d'investigació CIVITAS de la Universitat de les Illes Balears.

per la pròpia evolució d'aquest, que d'una república aristocràtica, amb una creixent concentració de la riquesa i poder en les mans de la cada cop més poderosa classe senatorial, en els segles II i I aC, va evolucionar vers un imperi on, finalment, el poder va quedar en mans d'un únic governant: el *princeps*, encarnat per August des de l'any 27 aC, i després pels seus successors.

Aquests processos d'aculturació, pels quals les cultures autòctones foren substituïdes per la romana, funcionaren per una doble dinàmica. En primer lloc, la dels propis romans que, primer amb la força militar i després amb el poder de les seves estructures econòmiques i politicoadministratives, imposaven els seus paràmetres economicosocials i, en definitiva, les seves formes culturals als vençuts. En segon lloc, l'interès de les elits autòctones –àdhuc, en ocasions, de comunitats senceres– que, conscients de la supremacia romana, adoptaven intencionadament la seva cultura, com una forma de fonamentar i consolidar la seva posició de privilegi dins de les noves condicions creades per l'administració romana. Un darrer factor a valorar seria el de la influència que les pròpies comunitats autòctones poguessin exercir sobre els romans, per exemple incorporant al dret local mesures dels seus usos consuetudinaris. Des d'aquesta perspectiva, la “romanització” seria un procés dialèctic de canvi. El diferent grau d'interacció entre uns i altres podria, almenys en bona part, explicar els diferents ritmes de “romanització”, fins i tot de comunitats veïnes. Com afirma el professor Simon Keay, sembla que hi hagueren illes de canvi enmig d'un mar de continuïtats, probablement generades per les elits de cada comunitat, tant per les seves preferències individuals (construcció de noves cases i temples d'estil itàlic, adoptant les noves formes de vestir i menjar itàliques, educant els fills en l'aprenentatge de la literatura grecolatina, etc), com per impulsar actes de lleialtat col·lectiva de les comunitats en el seu conjunt (per exemple, encunyant moneda en el sistema ponderal dels romans i amb símbols iguals o similars als de la moneda romana).

Simplificant al màxim la complexitat d'aquests fenòmens, podríem reduir-los a una dicotomia: la d'aquells grups socials que cercaven activament “adquirir romanitat” i aquells altres que es limitaven a sofrir passivament el procés d'aculturació

que implicava “ser romanitzats”. Aquesta dicotomia podia també funcionar a dins de cada comunitat, com ara l'ebusitana, doncs la “romanització” no devia incidir de la mateixa manera en cada classe social. Tindriem així, d'una banda, el desig d'uns individus de promocionar dins del nou sistema que se'ls havia imposat. De l'altra, l'incentiu que els romans oferien per a la transculturació, per l'adopció mimètica dels seus paràmetres socials, econòmics i culturals, amb la concessió d'estatuts privilegiats. I, finalment, la d'amples capes de poblament que es limitaven a experimentar, passivament i amb fatalisme, el procés de transformació cultural i pèrdua de la pròpia identitat. Es clar que, tanmateix, hi hauria aquells que voldrien emular les elits, copiant les noves formes socials i culturals que aquelles anaven adoptant, però també els que oposarien alguna resistència a la pèrdua d'identitat. Això no obstant, les actituds dins la pròpia comunitat d'oposició al nou ordre, indesitjables tant per aquells indígenes que abraçaven les noves formes socials i culturals com per als propis dominants, anirien quedant reduïdes a amenaces des de postures pròpies de la barbàrie, tendirien a ser aïllades i, amb el temps, fetes desaparèixer.

Res pot fer pensar, amb la documentació actual, en l'establiment a Eivissa de colons romans o llatins. Segons el professor Keay, en els territoris hispànics de la Citerior i la Ulterior, Roma va exercir la seva acció de govern, en gran mesura, recolzant-se en les elits indígenes autòctones, com a mínim fins a final segle I aC. I, certament, les elits ebusitanes estaven, almenys des de finals de la República, en procés de romanitzar-se. A la primera part del treball ja plantejarem la hipòtesi de que algunes famílies ebusitanes, com ara la *Cornelia*, haurien pogut adquirir la ciutadania romana després de l'episodi sertorià, probablement beneficiant-se de la llei *Gellia Cornelia de Civitate* i, de la generosa política pompeiana de concedir la ciutadania a hispans.

Aquesta situació d'“adquirir romanitat”, amb les majors oportunitats de promoció obertes per la nova situació d'Eivissa com a ciutat federada, hauria anat en augment en els inicis de l'Imperi, tant individualment com col·lectiva. Així ho podrien fer suposar, entre d'altres arguments, l'emissió de monedes bilingües *Ybošim / Ins(ulae) Aug(ustae)*, dels grups XX-XXII de M. Campo, les quals s'encunyaren durant els regnats dels emperadors Tiberi (14-37

Figura 1. Semis ebusitans encunyats sota els emperadors Tiberi (dalt) i Calígula (baix), amb llegenda bilingüe 'Ybošim /Ins(ulae) Aug(ustae). Col·leccions particulars (Font: <http://www.tesorillo.com/articulos/bilin/bilingues.htm> i <http://www.imperio-numismatico.com/t10557-reproduccion-semis-de-caligula>)

dC) i Calígula (37-41 dC). Aquestes monedes portaven el bust de l'emperador amb nom i titulatures a l'anvers i el deu Bes al revers en el cas dels semis, i el deu Bes a ambdues cares en el dels quadrants, amb la llegenda bilingüe (Fig. 1). És evident que aquestes emissions suposen, no només un intent d'Ebusus de cobrir la insuficiència en el subministrament de numerari que arriba a l'illa, sinó també d'integrar la moneda ebusitana en el sistema monetari romà, encunyant amb el nou sistema metrològic establert per August. D'altra part, ens demanem si la sorprenent traducció del nom púnic 'Ybošim al llatí com a *Ins(ulae) Aug(ustae)*, la qual no torna a aparèixer en cap altra document epigràfic, no l'haurien fet els propis ebusitans. Pensem que ens trobem en una situació d'evident bilingüisme, al menys de les classes més elevades que monopolitzarien l'assemblea de govern i les magistratures ciutadanes; en conseqüència, serien les que prendrien la decisió d'emetre moneda i en decidrien les característiques, un cop Roma n'hagués autoritzat l'emissió.²

Però la solució definitiva per a tots aquells ebusitans que volien poder promocionar personalment i tenir accés regular a la ciutadania romana, només podia venir de la promoció de la pròpia ciutat a un status jurídic que ho fes possible. I aquest, aleshores, per un cas com el d'Eivissa, només podia ser el d'una improbable comunitat de dret romà, o el més assequible de dret llatí.

2. EL DRET LLATÍ COM A MITJÀ DE ROMANITZACIÓ

El darrer pas en la transformació d'*'Ybošim* en *Ebusus* va ser, efectivament, mitjançant la municipalització d'Eivissa. Aquest pas definitiu en el seu procés de romanització va ser possible mitjançant la concessió del dret llatí. Expliquen succintament el contingut d'aquest dret del Laci (*ius Latii*) Asconi (*In Pisonem* 3 C), Estrabó (4,1,12), o Apià (2,26). Altres passatges tan sols parlen de la concessió de tal dret

2. Recordem també que els geògrafs i naturalistes del segle I dC, traduïren el nom de la ciutat i d'ambdues illes Pitiüses a partir del grec *Εβουσοῦς*, més en concret de la seva variant *Εβουσοῦς*. Aquesta era la denominació utilitzada per alguns autors del segle I aC, com ara el geògraf Estrabó, la qual, ja en el segle I dC, va ser primer transcrita al llatí directament com *Ebusos*, per autors com Pomponi Mela (*Chorogr.* II, 124-125), i poc després va ser definitivament adaptada com *Ebusus* per altres escriptors, com Plini el Vell (*Hist. Nat.* III, 76). Així, a partir de Plini, a tota la resta de fonts llatines es mantindrà aquesta denominació d'*Ebusus*, ja sigui referint-se a ambdues illes, ja sigui només a la d'Eivissa, o bé a la ciutat. Va ser aquesta, doncs, la denominació donada pels autors llatins, la que va quedar definitivament durant tota l'època romana fins a la bizantina, restant en l'oblit la que segons la nostra hipòtesi li haurien donat les institucions pròpies de l'illa.

Figura 2. Tabula X de la Lex Municipalis Irnitana. Museo Arqueológico de Sevilla (Foto Manuel Camacho Moreno)

sense més precisions, per exemple Tàcit als seus *Annals* (15,32); Plini a la *Naturalis Historia* (3,30; 3, 135 i 3, 91) o Ciceró en *ad Atticum* (14,12,1).

El *ius Latii* ha estat definit per D. Kremer com “una fórmula d’organització territorial, la finalitat de la qual és la integració flexible i eficaç de les poblacions sotmeses”. Des de l’any 338 aC, aquesta fórmula ja havia estat utilitzada amb èxit per aquesta finalitat a la península Itàlica, seguint les pautes colonials i donant lloc a l’establiment d’una sèrie de colònies llatines a Itàlia i la Gàl·lia Cisalpina. Aquestes colònies llatines es fundaren amb contingents de població d’origen majoritàriament romà, per bé que incorporant també alguns elements locals. Però, a partir de l’any 89 aC, la concessió de la llatinitat comença a fer-se a la Gàl·lia Transpadana a comunitats que no eren de recent fundació, sinó que ja existien des de molt abans, amb població pròpia i amb formes d’organització política autòctones. Després, això mateix es farà en època de Cèsar a la Gàl·lia Narbonesa i, posteriorment, a partir de les Guerres Civils i sobretot en època d’August, de manera puntual també a algunes ciutats hispanes.

D’aquesta manera, el dret llatí va associar-se a l’estatus municipal possiblement en època de l’emperador August (27 aC-14 dC). El municipi llatí que sorgirà d’aquesta reforma serà la darrer de les categories administratives creades per Roma i l’única que tindrà un desenvolupament exclusiu a l’àmbit provincial; és a dir, a fora d’Itàlia. Des d’aleshores, la concessió del *ius Latii* implicava la regularització de les magistratures locals segons els criteris romans,

l’assignació d’una mateixa tribu als individus que accedien a la ciutadania romana i la titulatura municipal de la ciutat.

El dret llatí que s’atorgava a una ciutat fins aleshores *peregrina*, podia ser de dues classes: *Latium maius* o *Latium minus*. La diferència més important entre un i altre estava en l’abast de la concessió de la *civitas Romana* (ciutadania romana), que en el primer cas era a tots els membres del senat municipal (*ordo decurionum*) i als seus familiars directes (pares, esposa, fills legítims i néts per línia masculina), mentre que en el segon cas aquest benefici d’assolir la ciutadania romana *per honorem* només abastava a les persones que exercien les magistratures municipals anuals (qüestors, edils i duumvirs) i a les seves famílies.

Les característiques més importants d’un municipi eren quatre:

- a) Un territori propi
- b) Un cos ciutadà (*populus*) que es manifestava a la seva assemblea general
- c) Una organització, representada en un cos deliberant (senat o *ordo decurionum*) que es reunia a la *Curia*, i les seves magistratures, que executaven les seves decisions.
- d) El culte als déus

Ateses aquestes característiques fonamentals d’un municipi, la concessió del *ius Latii* només podia fer-se a les comunitats que gaudien d’una certa infraestructura social, administrativa, econòmica, fiscal i religiosa que els permetia sancionar la

municipalitat. Però la condició de municipi havia de ser ratificada mitjançant la proclamació a cada ciutat de la seva pròpia llei municipal. Aquesta regulava el funcionament intern de les seves institucions polítiques, econòmiques i jurídiques segons les pautes dels municipis llatins, si bé cadascuna d'elles, tot i seguir un model general, podia incorporar algunes peculiaritats del dret local preexistent. Les lleis municipals hispanes més ben documentades són la llei d'*Irni* (t.m. El Saucejo, Sevilla) (Fig. 2), la llei de *Salpensa* (t.m. Utrera, Sevilla) i llei de *Malaca* (Màlaga), els continguts de les quals mostren una estreta correspondència derivada potser de la seva procedència d'un model comú. També els fragments coneguts de les lleis de *Basilippo* (Cerro del Cincho, t.m. Carmona, Sevilla) i d'*Italica* (Santiponce, Sevilla) encaixen en aquest mateix model. Un cop promulgada, la llei municipal era gravada, article a article, en planxes de bronze i quedava exposada en el fòrum de la ciutat (Fig. 2).

Hi havia un breu termini per a la constitució de l'*ordo* o *senatus* municipal; és a dir, l'assemblea legislativa constituïda pels anomenats "decurions", ciutadans lliures de major posició econòmica i status social dins del municipi. Per a poder formar-ne part s'exigia la possessió d'un cens mínim, el valor del qual s'establia en cada cas. El nombre habitual de decurions era de cent, si bé aquesta xifra podia variar en funció de la importància de la ciutat. D'entre els decurions, anualment s'elegien els candidats per exercir les magistratures municipals, que normalment eren dos qüestors, dos edils i dos duumvirs, elegits mitjançant sufragi de tots els ciutadans lliures que habitaven en el municipi, organitzats en cúries.

Els qüestors eren els administradors de la caixa pública del municipi, amb competències per a gestionar els pagaments, abonaments i ingressos de fons públics municipals. Els edils tenien al seu càrrec les obres públiques, així com la neteja, ornament i reparació de vies públiques i temples, i tanmateix estaven al càrrec de la policia urbana. Finalment, els duumvirs eren els supremes magistrats que exercien la potestat executiva del municipi, per bé que posseïen el dret de vet (*intercessio*) d'un sobre l'altre i sobre els edils; també tenien al seu càrrec els assumptes judicials més importants i cada cinc anys eren els responsables de l'elaboració del cens (ales-

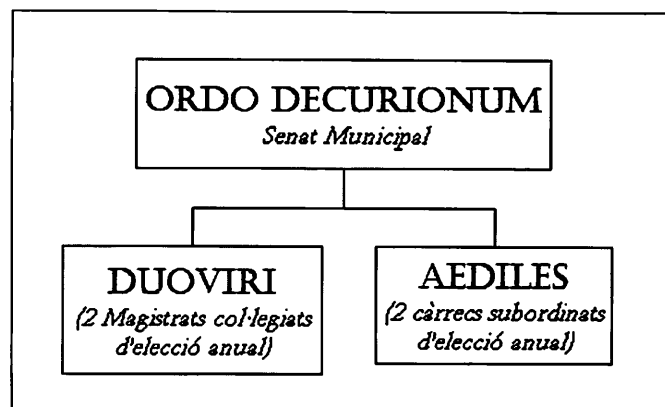

Figura 3. Esquema del govern d'un municipi, amb el senat municipal o *ordo decurionum*, i les principals magistratures: edils i duumvirs

hores es denominaven *duo viri censores* o *quinquennales*). Aquestes dues darreres magistratures, edils i duumvirs, podien reunir-se en un col·legi de quatre membres i aleshores eren denominats *quattuorviri* (Fig. 3).

3. LA CONCESSIÓ DEL *IUS LATII*

El primer que cal subratllar és que la concessió del *ius Latii* a *Ebusus* no va ser un fet puntual ni es va produir de manera aïllada. Ben al contrari, va ser una concessió col·lectiva que va afectar a totes aquelles ciutats hispanes que encara no eren colònies o municipis de dret romà o llatí.

Després de la guerra civil de l'any 69 dC –l'any dels quatre emperadors–, amb la mort violenta dels tres aspirants que prèviament havien arribat al poder (Galba, Otó i Vitel·li), Vespasià (Fig. 4) va ser proclamat emperador per les legions i va accedir a la porpra imperial. La desmilitarització d'Hispania (per evitar que altres possibles oponents poguessin servir-se de les tropes per aixecar-se, com havia fet Galba), així com la millora de l'estatut jurídic de la població, a fi d'assegurar-se el control de les províncies hispanes, varen ser, aleshores, prioritats de la seva acció política per tal d'encarrilar la participació dels hispanes en les càrregues de l'Imperi. Cal recordar que l'erari públic estava en aquells moments molt malmès financerament, per les enormes despeses del regnat de Neró i la posterior guerra civil. Per això, el *ius Latii universae Hispaniae* va ser l'instrument jurídic principal utilitzat per integrar en l'estat romà la totalitat de comunitats hispanes que

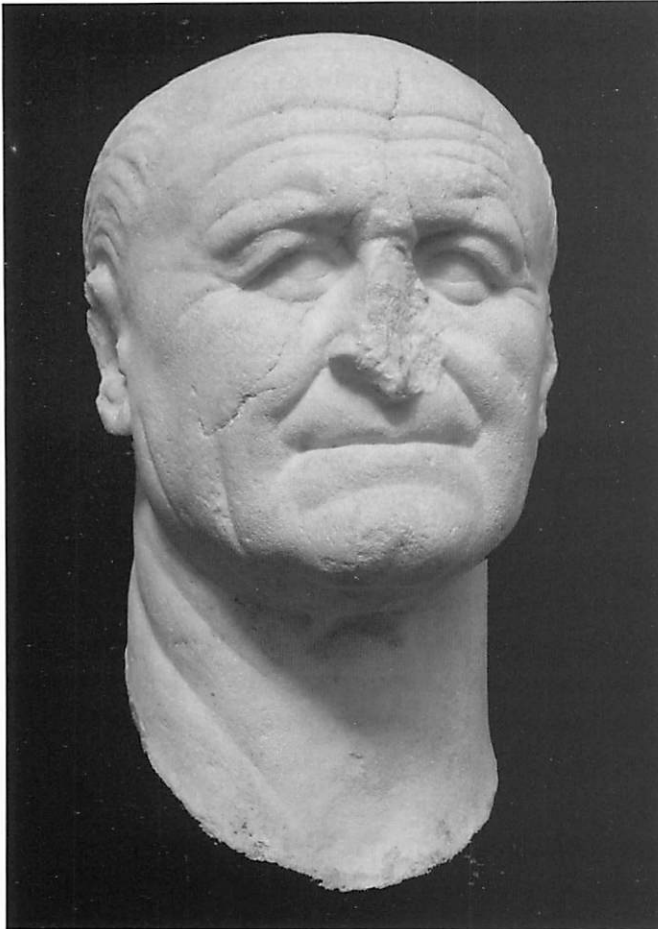

Figura 4. Bust de l'emperador Vespasià (69-79 dC).
Glyptotek Ny Carlsberg, Copenhague
(Foto Benjamí Costa)

encara no ho estaven, deixant de ser ciutats *peregrinae* (estrangeres) i esdevenir, d'aquesta manera, municipis de dret llatí. S'aconseguia implantar, així, un model constitucional dotat d'un esquema estandaritzat i abolir els ordenaments jurídics autòctons, la qual cosa facilitava notablement l'aplicació de la nova política imperial.

Paradoxalment, però, un esdeveniment de tanta transcendència com va ser l'Edicte de concessió de la llatinitat a Hispània està molt mal documentat, atès que l'única font que hi ha sobre un fet tan important és únicament un comentari de Plini el Vell, interpolat en una descripció dels recursos minerals de la península Ibèrica. Aquest paràgraf diu que l'emperador Vespasià va atorgar a tota Hispània el dret llatí quan es va veure obligat per les turmentoses lluites que sacsejaven la república: *Universae Hispaniae Vespasianus Imperator Augustus iactatum* (ó *iactatus*) *procellis Rei publicae Latium tribuit* (NH. III, 30).

Així, hi ha hagut cert confusionisme quant a la data d'aquest decret, que alguns creuen que degué produir-se poc després d'acabada la guerra, cap al 70 dC. No obstant això, a l'actualitat la majoria d'historiadors la situen durant la censura de Vespasià i del seu fill Titus, entre els anys 73-74 dC. Una de les raons d'això és que precisament en abril de l'any 73 dC es va iniciar un nou cens, l'acabament del qual forniria unes condicions millors per un canvi d'implicacions tan amples com aquest, perquè el coneixement exacte de localitats i de gentes permetria quantificar de manera precisa els efectes jurídics, fiscals i militars que tindria la mesura sobre els seus destinataris. Una altra raó és que fins l'any 75 dC no hi ha testimonis feaents de les seves conseqüències.

També s'ha discutit quina va ser la modalitat de dret llatí que va aplicar-se als nous municipis hispans, si el *Latium maius* o el *Latium minus*, per bé que actualment la majoria d'historiadors està d'acord en que el dret atorgat per Vespasià a les comunitats hispàniques va ser el *ius Latii minus*. El privilegi va afectar unes tres-centes ciutats que foren aleshores promocionades a municipis de dret llatí. En definitiva, la municipalització portada a terme pels Flavis només va pretendre tancar un procés de llatinització i municipalització a Hispània que, iniciat per César i August, havia plantejat la integració definitiva de les províncies hispàniques a l'*orbis Romanus*.

En opinió d'alguns especialistes, el municipi llatí constitueix la millor possibilitat emprada per Roma a través de la seva història per a que les comunitats indígenes fessin ús dels seus *iura* i *instituta*, mantenint les magistratures d'origen preromà quasi sempre traduïdes al llatí. Des d'aquesta perspectiva, el municipi seria doncs un espai jurídic on integrar –més que per substituir– els usos polítics anteriors al domini romà, dins de l'ordenament jurídic de Roma. Com exemple significatiu d'això, citarem el cas de la ciutat púnica de *Lepcis Magna*, a l'actual Líbia, la qual va esdevenir un municipi llatí segurament també en època de Vespasià, i on l'epigrafia mostra que va continuar regida per un col·legi de dos sufets (magistratura pròpia de l'ordenament jurídic púnic), en comptes de dos duumvirs, càrrecs que tanmateix donaven accés a la ciutadania romana.

En qualsevol cas, aquest nou ordenament jurídic obria una porta, certament estreta, a que una part dels seus ciutadans lliures poguessin assolir

Figura 5. Làpida, traslladada a Perpinyà al segle XVI, amb una inscripció que commemora que diversos membres de la família Cornèlia pagaren la conducció d'aigua potable al Municipium Flavium Ebusum (Font: Juan, 1988, lám. III, Inscr. núm. 6)

la condició de ciutadans romans, per això ha estat qualificat com un marc de «romanisation juridique sélective des individus». Però, al mateix temps, sotmetia a tots els *municeps* a càrregues militars (nou sistema de lleves militars per a formar unitats de tropes auxiliars) i fiscals (*vide infra* 5.2.) tant o més feixugues que abans.

4. EBUSUS, MUNICIPI FLAVI

Atès el curt repertori epigràfic de la ciutat, són molt poques les proves que hi ha de la municipalització flàvia d'*Ebusus*. Però les existents deixen poc espai als dubtes.

4.1. Les evidències

L'únic testimoni directe de que Eivissa va ser un municipi llatí és una inscripció datada a la segona meitat del segle I dC (molt probablement dins l'època

flàvia avançada), que era conservada al castell de Corbera, a Perpinyà, on va ser portada des d'Eivissa per Joan Deví, el qual havia estat governador de l'illa els anys 1568 i 1569. Aquesta inscripció (CIL II 3663; CIBal 191; EREb 6)³ commemora el fet que sis membres de la *gens Cornelia* pagaren una conducció per al subministrament d'aigua potable al *Municipium Flavium Ebusum* (Fig. 5). La presència del *nomen* Flavi pertanyent a l'emperador en la titulació de la ciutat, com és propi en totes aquelles que esdevingueren municipi en aquest moment, assegura que l'adquisició de l'estatus municipal a *Ebusus* va produir-se per la promulgació del decret de Vespasià.

Altres indicis positius els trobem en aquestes altres inscripcions ebusitanes on apareixen personatges amb *tria nomina*, nomenclatura personal exclusiva dels individus que gaudien de la ciutadania romana, formada pels *praenomen*, *nomen* i *cognomen*.

3. Les cites de les inscripcions van referenciades al *Corpus Inscriptiorum Latinarum*, volum II, d'Emile Hübner publicat el 1869 (CIL II), així com als de Cristòfol Veny del 1965 (CIBal), i de Jaume Juan del 1988 (EREb). Vegi's les referències completes a la bibliografia final.

Figura 6. Lápida dedicada a Lucius Oculatius Rectus, que mostra que aquest va exercir els càrrecs d'edil, duumvir i flamen, completant així un *cursus honorum* municipal. Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Foto arxiu MAEF)

Figura 7. Bust de l'emperador Domicià (81-96 dC), pertanyent a l'antiga col·lecció Albani de Roma. Conservat al Museu del Louvre, París (Ma 1264). El cap és antic i el cos li va ser afegit al segle XVIII. (Foto Wikipèdia)

També, que aquests individus pertanyien a la tribu *Quirina*, que és en la que foren inscrits els nous ciutadans romans que es beneficiaren del nou marc jurídic emanat del decret de Vespasià per accedir a la ciutadania. Justament, la inscripció d'una lápida, datada en el segle II dC i dedicada a un d'aquests personatges, Luci Oculaci Recte, membre d'una de les principals famílies de l'oligarquia local, mostra que aquest va ocupar els càrrecs municipals d'edil, duumvir i flamen (càrrec sacerdotal), desenvolupant doncs un *cursus honorum* municipal complet (CIL II 3662; CIBal 179; EREb 4) (Fig. 6). També, en una altra inscripció datada al segle III dC avui perduda, la qual va ser dedicada a l'emperador *Carus*, apareix esmentat l'*ordo decurionum* o senat municipal (CIL II 3660; CIBal 177; EREb 25).

Tots aquests arguments demostren, més enllà de qualsevol dubte, la condició de municipi d'*Ebusus* a partir de l'època Flàvia i durant tota l'època imperial. Però si l'aplicació del nou marc jurídic, quant a

l'adaptació de la legislació i magistratures a la nova realitat municipal, sembla que va ser gairebé immediata, altra cosa és saber quan va promulgar-se la corresponent llei municipal ebusitana, a partir de la qual la ciutat amb el seu territori assolia jurídicament la categoria de municipi. Això podia succeir anys després. En el cas d'Eivissa, el fet que a l'obra enciclopèdica *Naturalis Historia* de Plini el Vell, publicada l'any 77 dC, se l'esmenti encara com a ciutat federada indueix a pensar que la promulgació de la seva carta municipal va haver de produir-se, com a molt aviat, a final regnat de Vespasià (69-79 dC) o, més versemblantment, ja en el del seu fill Domicià (81-96 dC) (Fig. 7), doncs durant el govern d'aquest reberen la seva *lex municipii* diverses ciutats hispanes, entre elles la vella ciutat fenícia de Màlaga. També en el cas d'*Irni* la proclamació de la seva llei municipal va retardar-se disset anys, doncs està signada per l'emperador Domicià l'any 91 dC. Per això cal plantejar-se si la

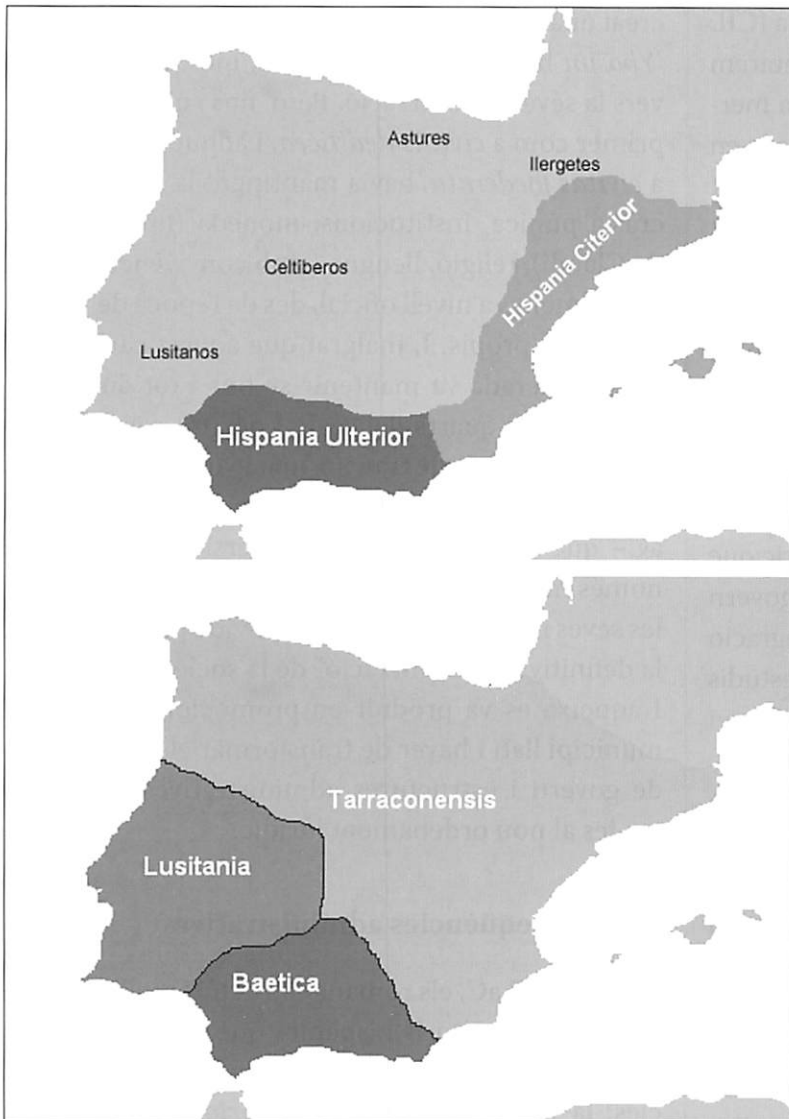

Figura 8. Divisió provincial de Hispania. A dalt la divisió en dues províncies feta el 197 aC. A baix la reforma territorial d'August, de cap al 14-13 aC, dividint el territori en tres províncies (Font Wikipèdia)

demora en la proclamació de les lleis municipals no va poder ser deguda al fet que s'ha d'atribuir a Domicià la iniciativa de la seva confecció. Tot i que hi ha qui ha afirmat que aquesta generalització de lleis municipals en època de Domicià va obeir més a raons propagandístiques que a les pròpiament constitucionals. En opinió d'Estela García Fernández, tot semblaria indicar que la raó de ser d'una *lex municipalis* no respon a la necessitat de concedir o ratificar la condició municipal, sinó més aviat a la necessitat d'introduir uns criteris administratius que uniformessin l'organització interna d'uns municipis llatins ja nombrosos en època de Domicià (i per això la semblança que les lleis municipals flàvies guarden entre si).

4.2. Una qüestió terminològica: *municipium* / *res publica*

En una inscripció *Ebusus* apareix com a *Municipium Flavium Ebusum* (CIL II 3663; CIBal 191; EREb 6), mentre que en una altra se l'anomena *Res Publica Ebusitana* (CIL II 3664; CIBal 192; EREb 26). Això ha donat lloc a cert confusionisme i discrepàncies entre alguns investigadors.

Quant a la denominació de *Municipium Flavium Ebusum* (Municipi Flavi Ebusità), no hi ha dubte de que aquesta, com ha quedat exposat, va ser la denominació oficial que va assolir la ciutat d'*Ebusus* amb el seu territori (les illes d'Eivissa i Formentera), a partir de l'adquisició de la condició administrativa de municipi llatí. A les Balears, la concessió dels *ius Latii* va suposar tanmateix la promoció jurídica de *Iammo* (Ciutadella) i *Mago* (Maó), que també foren elevades al rang de *municipia Flavia* i adoptaren la mateixa titularitat.

Quant a la denominació de *Res Publica Ebusitana*, val a dir que *res publica* és una expressió llatina que literalment vol dir "cosa pública", la qual s'emprava en el dret romà per a referir-se a tot allò que era d'ús o d'interès públic, diferenciant-lo del que era d'interès o de propietat privada. Ciceró ho definia de la següent manera: "Així doncs, la cosa pública (*res publica*)

és allò que pertany al poble (*res populi*), però poble no és tot conjunt d'homes reunit de qualsevol manera, sinó el conjunt d'una multitud associada per un mateix dret, que serveix a tots per igual" (*De re publica* I.39). De fet, aquest terme és l'origen de la paraula "República", que defineix una determinada forma de govern, per bé que els romans l'utilitzaren en el sentit més ample d'"Estat", independentment de la seva forma d'organització política. La "República" per antonomàsia era Roma (àdhuc en època imperial, si més no formalment), però el terme *Res publica* seguit d'un nom de ciutat o d'un gentilici, designava aquella formació estatal radicada en un territori determinat, amb institucions de govern i un cos social de ciutadans propis.

Hi ha una inscripció eivissenca avui perduda (CIL II 3664; CIBal 192; EREb 26), la qual comentarem més endavant (*vide infra* 5.2.), que és coneguda mercès a la col·lecció epigràfica feta per Jacobo Strada en el segle XVI. Aquesta inscripció recull el testament d'un personatge de l'oligarquia local, i es refereix a *Ebusus* com *R(ei) P(ublicae) Ebusi[t](anae)*. Així, alguns investigadors, com ara Cristòfol Veny, han argumentat que, pel fet de que l'esmentada inscripció es refereixi a *Ebusus*, no com a municipi, sinó com a *res publica*, cal creure que la seva data és anterior al decret del 74 dC. No obstant això, altres investigadors no accepten aquest plantejament. En primer lloc perquè el terme *Res publica* és un terme genèric que no permet deduir la forma d'organització de govern d'una ciutat determinada, ni el seu grau d'integració a l'Estat romà. Doncs, tal i com mostren els estudis d'aquest fenomen a regions com el nord d'Àfrica i la Bètica, s'utilitza per referir-se a ciutats amb estatus jurídics molt diferents (colònia, municipi, etc.). També perquè fou emprat de forma molt desigual a l'epigrafia oficial de diferents províncies, de tal manera que mentre el seu ús va ser freqüent al nord d'Àfrica, a la Narbonesa apareix molt rarament.

Per tot això, investigadors com Jaume Juan Castelló o Mª Luisa Sánchez de León, basant-se en aquests i altres arguments, creuen, d'una part, que el seu ús respon a una terminologia genèrica, que implica que *Ebusus* era una comunitat cívica amb institucions pròpies, però no pressuposa l'estatut jurídic que gaudiria en aquell moment. I, per altra part, que l'esmentada inscripció ha de ser d'una data posterior que hauria de situar-se a final segle I, o àdhuc inicis del II dC, quan no hi ha cap dubte que *Ebusus* era un *Municipium Flavium*.

En qualsevol cas, a partir del segle II dC totes les ciutats sovint passen a denominar-se indistintament *res publica*, perquè desapareixen els diferents estatus jurídics (municipi, colònia, etc) que les diferenciaven.

5. CONSEQÜÈNCIES DE LA MUNICIPALITZACIÓ

No hi ha dubte de que el desenvolupament del nou marc juridicopolític crearà les condicions objectives per a la conversió d'*Ebusus* en una ciutat plenament romana. És clar que des de la seva *deditio* s'havia

creat una relació desigual amb els romans, per la qual *Ybošim* havia iniciat un procés, més o menys lent, vers la seva romanització. Però, fins aquell moment, primer com a *civitas dediticea*, i àdhuc després com a *civitas foederata*, havia mantingut la seva idiosincràsia púnica, institucions, moneda (fins a l'època de Claudi), religió, llengua (amb convivència amb el llatí, almenys a nivell oficial, des de l'època de Tiberi) i costums propis. I, malgrat que aquest caràcter de ciutat federada va mantenir-se fins i tot durant els tres primers quarts del segle I dC, tot sembla indicar que el procés de transformació de les estructures pròpies feia ja molt temps –almenys des del segle I aC– que havia esdevingut irreversible. Per això, ja només mancava culminar la definitiva dissolució de les seves institucions i formes de vida púniques per a la definitiva “romanització” de la societat ebusitana. I aqueixa es va produir en promocionar-se com a municipi llatí i haver de transformar els seus òrgans de govern i estructures administratives per adaptar-les al nou ordenament jurídic.

5.1. Conseqüències administratives

L'any 197 aC, els romans estructuraren l'administració dels territoris hispànics que havien conquerit durant la Segona Guerra Púnica en dues províncies: la *Provincia Hispania Citerior* i la *Provincia Hispania Ulterior*, anomenades en funció de la seva major proximitat o llunyania d'Itàlia (Fig. 8, dalt). Des d'aleshores, la República Romana comptava amb quatre províncies, ja que les dues hispàniques se sumaven a les de Sardenya i Sicília, conquerides durant la Primera Guerra Púnica.

La Citerior s'estenia des dels Pirineus pel nord, fins a *Cartago Nova* (Cartagena) o, potser, fins el *saltus Castulonensis* (serra del Segura) pel Sud; mentre que el seu límit occidental era el territori dels vacceus, a la plana central del Duero (que va ser incorporat a la Citerior l'any 151 aC.), la Sierra Morena i el riu *Anas* (Guadiana). Posteriorment, l'emperador August, segurament cap a l'any 14-13 aC., va fer un reajustament dels límits territorials provincials. D'una part, va dividir la Ulterior en dues províncies, una senatorial (sota jurisdicció del Senat), la *Betica*, i una altra imperial (sota jurisdicció de l'emperador), la *Lusitania*, alhora que també convertia la Citerior en província imperial. D'altra part, entre el 7 i el 2

aC, incorporant a la *Citerior* els territoris recent conquerits dels càntabres i asturs, en el nord peninsular, així com els importants districtes miners dels bastetans i oretans (a les actuals províncies de Granada i Jaén), que abans pertanyien a la *Ulterior* (Fig. 8, baix). És a partir d'aquesta època que la província *Citerior* comença a ser anomenada *Citerior Tarraconensis*, prenent el nom del convent jurídic en el que es trobava la seva capital, *Tarraco*, i després simplement *Tarraconensis*. Paral·lelament, va ampliar-se i millorar-se la xarxa viària. Va ser, doncs, una reforma d'ample abast, partint de les bases assentades per Juli Cèsar i basada en un procés de racionalització de les diferents situacions administratives i fiscals, per tal d'integrar les províncies en un sistema més eficient, que no només assegurés el manteniment de la pau, sinó també, i sobretot, el pagament regular dels impostos.

Mallorca i Menorca, després de la seva conquesta per Quint Cecili Metel l'any 123 aC, varen quedar integrades en la província *Hispania Citerior*. Eivissa i Formentera, en canvi, que no varen ser conquerides militarment, no s'hi integraren fins prop de dos segles després, quan Ebusus va esdevenir un municipi de dret llatí. La seva llei municipal, un cop aprovada i promulgada, seria inscrita en taules probablement de bronze i exposada en un espai públic, perquè tots en prenguessin coneixement. I a aquest document essencial cal afegir el gruix de tota la documentació legislativa, administrativa, jurídica i comptable que s'anava dipositant en l'espai públic que cada ciutat utilitzés com a *tabularium*,⁴ el qual sovint podia ser un annex de la cúria.⁵ Dels documents jurídics i administratius més importants, se'n conservava una còpia a l'arxiu de la capital provincial, i d'aquells més essencials una altra còpia era remesa al *tabularium principis* de Roma.

La primera conseqüència de la municipalització d'Ebusus fou, doncs, la seva integració en una estructura administrativa provincial i restar sota la jurisdicció del governador provincial, que tenia la seva seu a *Tarraco* (Fig. 9). Des d'aleshores, el *Municipium Flavium Ebusum* en res es diferenciava, administrativament i jurídica, de qualsevol altre municipi de la *Tarraconensis*, com ara *Mago* (Maó), *Iammo* (Ciutadella), *Egara* (Terrassa), *Rhode* (Roses), *Vivatia* (Baeza), *Caesaro-briga* (Talavera de la Reina), *Toletum* (Toledo), *Complutum* (Alcalá de Henares), *Titulcia* (Titulcia), *Segontia* (Sigüenza), etc, etc.

Tarraco havia quedat establerta, entre els anys 14 i 13 aC, com a capital provincial. Havia estat fundada a final segle III aC com un centre militar al costat d'un assentament indígena cessetà. Però des d'inicis del segle II aC, potenciada en l'econòmic i comercial a partir de les múltiples necessitats generades per la consolidació de la gran base militar durant la Segona Guerra Púnica, i per la integració del seu port (al costat del d'*Emporion / Untika*) a les grans rutes marítimes mediterrànies, apareix en el polític com a residència hivernal dels governadors des de la declaració provincial del 197 aC, caserna hivernal de tropes i base de rereguarda per a les operacions militars a l'alt Ebre, centre d'assemblees i també, versemblantment, seu d'un *tabularium* provincial per a l'arxiu de la documentació més important de tota la província. Posteriorment, la seva posició estratègica la va convertir en el principal pol d'atracció de la província i eix de les comunitats de la regió, complint a més una funció intermediària entre aquestes comunitats provincials i Roma. Així, va arribar, fins i tot, a esdevenir residència temporal d'August, al que va establir-se un culte imperial municipal durant el regnat de Tiberi (Fig. 9).

La *Tarraconensis*, a partir de la reforma territorial d'August, igual que la *Lusitania*, va quedar governada

4. Hi havia documentació no tan essencial per al govern del municipi, que havia d'estar temporalment exposada al "lloc més freqüentat". Aquest, segons una cita a la llei Irnitana, seria el fòrum. Una famosa pintura pompeiana ens mostra un exemple d'aquesta informació pública exposada en taules de fusta subjectades als pedestals de les estàtues forenses. Però hi ha també altres possibilitats com testifiquen casos com el de la ciutat d'Àfrodísies, a Àsia Menor, que a final segle II dC decidí exposar a la paret d'un dels accessos al seu teatre tot un seguit de documents i cartes imperials, tretes de l'arxiu públic, per deixar constància pública dels privilegis atorgats per diferents emperadors.

5. A la Hispània imperial, només el petit fòrum de Munigua, a la Bètica, ha fornint alguna pista concreta sobre l'espai utilitzat com a *tabularium* a partir de la troballa, en un dels locals forenses, de dos documents singulars en bronze: una *tabula* de patronatge augústea i una epístola de l'emperador Tito de l'any 79 dC, sentenciant un plet jutjat pel governador provincial i recorregut pel municipi davant l'emperador.

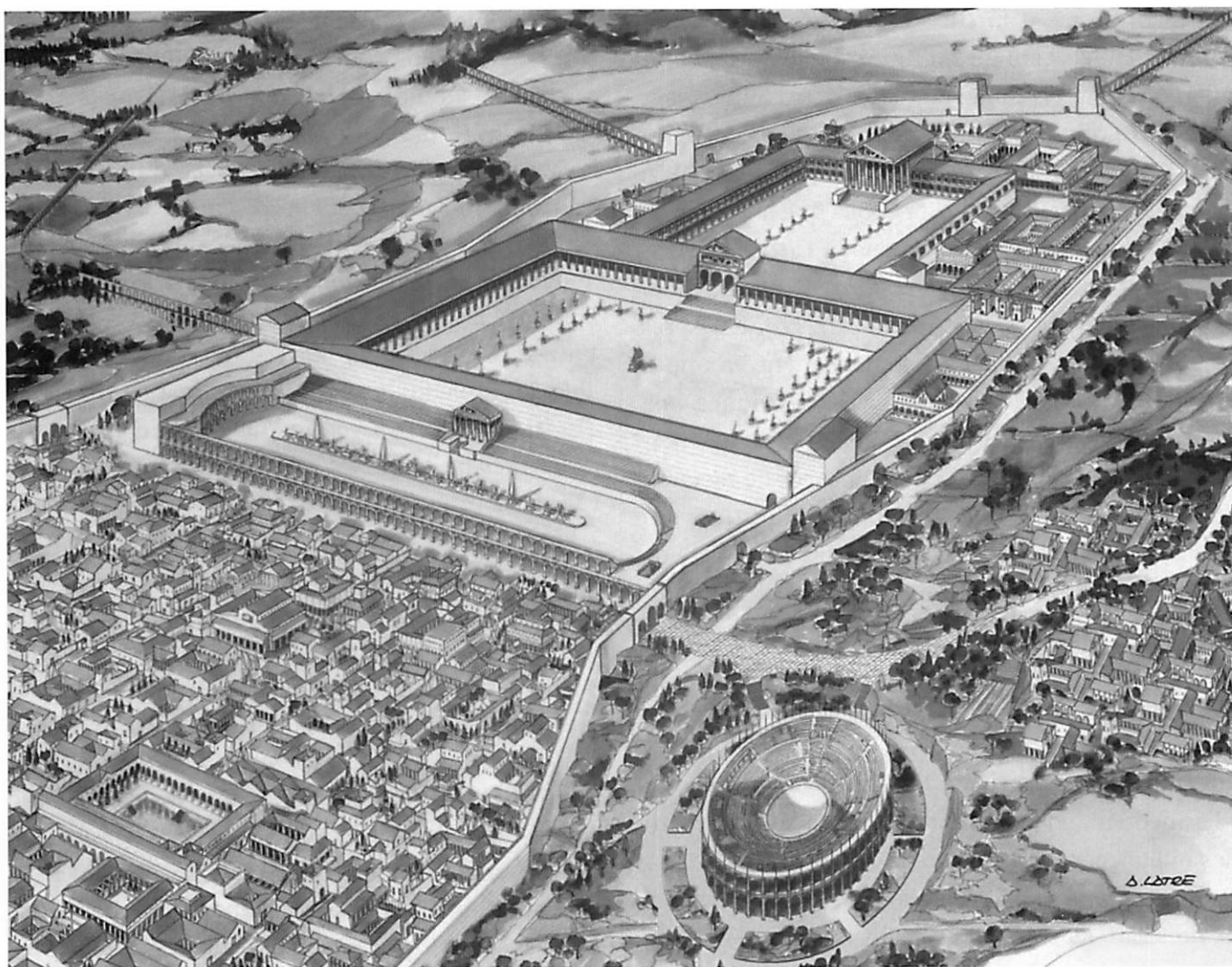

Figura 9. Reconstrucció de la ciutat de Tarraco, capital provincial i seu del concilia provinciae Hispaniae Citerioris, durant l'Alt Imperi

per un *legatus Augusti pro praetore*. El governador de la província, doncs, tenia poders consulars, tenint sota la seva dependència tres *legati* (llegats) i tres legions. Les grans dimensions de la nova província determinaren tanmateix que en un moment donat, entre els regnats de Tiberi i el de Claudi, el governador provincial rebés, com auxiliars en l'administració de justícia, set llegats (*legati iuridici*), cadascun dels quals va quedar al front d'un dels set *conventus iuridici* en que es dividia el territori provincial: *Lucensis*, amb capital a *Lucus Augusti* (Lugo); *Asturicensis*, amb capital a *Asturica Augusta* (Astorga); *Bracarensis*, amb capital a *Bracara Augusta* (Braga); *Clunicensis*, amb capital a *Chunia Sulpicia* (Peñalba de Castro, Burgos); *Caesaraugustanus*, amb capital a *Caesar Augusta* (Saragossa); *Carthaginensis*, amb capital a *Carthago Nova* (Cartagena); i, finalment, el

Tarraconensis, amb capital a *Tarraco* (Tarragona), al mateix temps capital provincial (Fig. 9).

Aquests *conventus iuridicus* eren unitats d'administració de justícia, de reclutament de tropes (*auxilia*) i de recaptació d'impostos. Sense comptar l'arxipèlag balear, Plini el Vell, a partir dels censos d'època augústea, diu que entre tots set *conventus* tenien 472 ciutats i viles, de les que 293 eren dependents de les altres 179, les quals es dividien en: 12 colònies, 13 ciutats amb ple dret de ciutadania (*oppida civium Romanorum*), 18 ciutats de dret llatí, 1 de federada (aliada sense dret de ciutadania) i 135 ciutats estendiàries (és a dir, tributàries).

Funcionant l'administració i el fisc d'una manera independent, l'activitat del governador quedava limitada primordialment a l'administració de justícia, ara protagonitzada pels *conventus*. Per a les qüestions administratives més immediates, les Pitiüses,

juntament amb les Balears, quedaren integrades en el *conventus Carthaginiensis*. Així permet creure-ho una cita de Plini (*Nat. Hist.* III, 4, 25), que diu que la població de l'arxipèlag de les Balears acudia a *Carthago Nova* per a reunir-se amb el governador.

Un altre òrgan important era el consell de la província (*concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*), el qual consistia en una assemblea de delegats de les colònies i municipis de tota la província, probablement seleccionats en els *concilia* celebrats en els respectius *conventus*, que un cop l'any es reunien a *Tarraco* per triar el *flamen* anual i participar en les cerimònies. En opinió de Ruiz de Arbulo, darrere d'aquesta parafernàlia religiosa s'ocultava una raó corporativa molt més pragmàtica: la reunió anual permetia a les elits urbanes de la província tractar els seus problemes comuns, essencialment fiscals i territorials i actuar com un mecanisme de pressió, buscant la protecció de patrons influents o enviant ambaixades davant l'emperador. I la celebració d'aquests *concilia* provincials es va generalitzar en època flàvia.

En aquest consell provincial hi participaven, i hi tenien certa influència, els representants balears, atès que durant el segle II dC l'epigrafia dona testimoni de que tres ciutadans de l'*Insula Major*, així com un iamontà que va desenvolupar la seva carrera política a *Mago*, varen culminar el seu *cursus honorum* sent elegits com a *flamen provinciae Hispaniae Citerioris*.

Però la insularitat constituïa un problema afegit per a l'administració de l'arxipèlag. Devia resultar poc operatiu haver d'obtenir freqüentment audiència amb el *legatus* del *conventus iuridici* –i no diguem ja amb el governador– a la península, sobretot a l'hivern en època del *mare clausum*. Per això, en una data que no coneixem, però que està documentada epigràficament a partir del regnat de Neró, es va crear una *praefectura insularum Baliarum*, la qual va estar operativa fins almenys la primera meitat del segle II aC. El *praefectus insularum Baliarum* devia tenir una autonomia considerable, malgrat la seva subordinació al *Legatus Augusti pro praetore*, governador de la *Tarraconensis*. S'ocuparia de tots els assumptes judicials i administratius, excepte aquelles qüestions que anaven més enllà de la seva competència i que, per tant, havien de ser trameses a la seu conventual de *Carthago Nova*.

5.2. Conseqüències fiscals

La fiscalitat provincial comptava amb els ingressos anuals procedents del *tributum* de les comunitats estipendiàries, l'impost sobre les herències dels ciutadans i diferents *vectigalia* o taxes sobre activitats comercials que gravaven la manumissió d'esclaus, la seva venda en subhasta i qualsevol tipus de transacció comercial (*centesima rerum venalium*). També era una font d'ingressos el *portorium* o taxa del comerç interprovincial, la *statio* o oficina central encarregada de rebre aquests recaptaments s'havia de situar probablement al port tarragoní. Cadascun d'aquests impostos funcionava de forma autònoma, encomanat a procuradors de rang sexagenari i amb personal propi de cada servei, normalment registradors i copistes (*commentarienses*), i comptava amb caixes independents (*arkae*) administrades per comptables (*arkarii*). El tresor de la província era el *fiscus* o *arka*, al front del qual se situava un *dispensator*, normalment un llibert imperial, responsable dels fons davant el procurador general, de nou auxiliat per personal divers: *arkarii*, *exactores*, *vilici* i *coactores*. Els seus ingressos procedien no només de la fiscalitat, sinó també dels arrendaments de béns públics i de conceptes diversos com les multes i els testaments sense hereus. En últim lloc era privilegi de l'emperador la confiscació de tots els béns dels condemnats en judici legal (*bona damnatorum*), la qual cosa, en època juliclaudia, havia donat lloc a terribles intrigues de la cort, amb espies i acusadors professionals.

En el cas d'Eivissa les conseqüències fiscals de la municipalització semblarien estar força ben documentades en una inscripció, avui desapareguda (CIL II 3664, CIBal 192, EREb 26). Es tracta d'una inscripció perduda, coneguda per la col·lecció feta per Jacobo Strada en el segle XVI, en la qual apareix un membre de la *gens Cornelia* com un dels dos hereus i marmessors testamentaris d'un personatge, el nom del qual no se conserva en estar l'epígraf incomplet i mancar-li la part inicial. Per aquest motiu, el nom d'un dels hereus i comarmessor testamentari tampoc no s'ha conservat; l'altre hereu i comarmessor és Gai Corneli *Servinus*, un dels germans de la família *Cornelia* que apareix, juntament a altres membres d'aquesta *gens*, en una altra inscripció abans esmentada (CIL II 3663, CIBal 191, EREb 6), segons

la qual aquests personatges paguen la canalització de l'aigua per al *Municipium Flavium Ebusum* (Fig. 5). L'individu desconegut del que s'executa el testament deixa la quantitat de noranta mil sestercis a la “república ebusitana” (*vide supra* 4.2.), *per a que d'ells* –segons diu literalment– *es pagàs l'impost anual als romans i que no s'obligués als ciutadans a satisfer l'import dels tributs en temps difícils*.

No pot creure's que els tributs esmentats en la inscripció tinguin a veure, tal com de vegades s'ha dit, amb les obligacions del *foedus* d'Ebusus amb Roma quan era una ciutat federada, sinó que més aviat estarien relacionats amb la nova situació tributària que es produiria en adquirir l'estatut de municipi de dret llatí. Justament, segons argumenta Jaume Juan, l'expressió de pagar l'impost anual “als romans” s'ha d'entendre com a conseqüència implícita de la condició jurídica de ciutadans de dret llatí de la major part dels ebusitans, els quals, excepte els membres privilegiats de l'oligarquia que monopolitzaven les magistratures municipals, encara no havien accedit a la *civitas romana*. Per tant, com una evidència del caràcter de municipi llatí recentment assolit quan va fer-se la inscripció, on la consciència dels orígens púnics encara devia ser palesa entre bona part de la ciutadania, i els membres que gaudirien de la condició jurídica de veritable “ciudadà romà” serien només una petita minoria de privilegiats, com ho eren els membres de la família Cornèlia.

En conseqüència, la promoció municipal no hauria lliurat a Ebusus d'haver d'afrontar feixugues càrregues fiscals.

5.3. Conseqüències politicosocials i jurídiques

S'ha afirmat que la comunitat de dret llatí és probablement la categoria ciutadana de major versatilitat del món romà. El seu tret fonamental és la possibilitat d'accedir a la ciutadania romana després d'haver exercit una magistratura local. Aquest fet, en origen, comportava que a dins de les comunitats llatines visquessin dues categories ciutadanes: la romana i la llatina. Per tant, en el cas eivissenc, formalment hi hauria *cives Ebusitani* (ciutadans llatins) al costat d'*Ebusitani cives Romani* (ciutadans romans), i ambdós serien *municeps* del *Muni-*

pium Flavium Ebusum. Doncs les comunitats de dret llatí, mentre conservaven la seva pròpia ciutadania, sofrien la pèrdua jurídica d'aquells dels seus ciutadans que obtenien la ciutadania romana. Per això, durant la República i inicis de l'Imperi podien donar-se casos d'individus que no desitgessin deslligar-se de la comunitat pròpia i preferissin obtenir protecció personal i privilegis abans que acceptar, a costa del seu aïllament social i polític, la *civitas romana*. Però en època flàvia, l'aïllament jurídic dels grups de població llatina i romana dins d'una mateixa comunitat ja estava jurídicament superat, de manera que l'obtenció de la ciutadania romana no deslligava al *municeps* del seu entorn familiar i social, perquè la llei expressament li permetia conservar les relacions que tenia prèviament establertes “com si no hagués canviat de ciutadania” (Cap. 22 lleis de *Salpensa* i *Irni*). Justament, aquesta manca de trencament de vincles jurídics entre els ciutadans romans i llatins que reflecteixen les lleis municipals flàvies, és una de les característiques bàsiques de l'estatus llatí des de l'època d'August i l'inici de l'Alt Imperi. Per tant, un cop esdevingut municipi, tots els ciutadans ebusitans, gaudissin o no de la ciutadania romana, formarien part del *populus d'Ebusus*.

No cal insistir en el fet de que la ciutadania romana era una posició social privilegiada en relació amb les lleis, estatus social, propietat i accés a posicions de govern, que s'atorgava a certs individus. I, d'altra part, en que la concessió de ciutadania als provincials procurava nuclis de lleialtat cap a Roma a les províncies. Era, doncs, un mitjà de Roma per garantir-se fidelitats.

La ciutadania permetia gaudir d'un ample espectre de beneficis legals:

- *Ius suffragii*: Dret a vot en les assemblees, a les cúries, etc.
- *Ius honorum*: El dret a postular-se com a candidat i ser elegit.
- *Ius commercii*: El dret a efectuar contractes legals i tenir propietats.
- *Ius connubii*: El dret a contreure matrimoni amb un altre persona que gaudís de la ciutadania romana, a tenir els drets de *pater familias* i a que els fills d'aquests matrimonis tinguessin la consideració legal de ciutadans de Roma.

- *Ius migrationis*: el dret a preservar el nivell de ciutadania quan es viatjava o es mudaven a una altra ciutat d'estatus comparable. Per exemple, els ciutadans romans mantenien la seva ciutadania si es traslladaven a una colònia romana que posseís tots els drets legals d'aquestes (*colonia civium Romanorum*). Aquest dret no s'aplicava si l'individu es traslladava a una ciutat o colònia amb un estatus menor que la que abandonava (sempre que tal trasllat fos voluntari): per exemple, un ciutadà romà que anés a viure a una colònia llatina passava a estar subjecte a la *ius Latii*.

Només els ciutadans romans de ple dret (*cives romani optimo iure*) podien accedir a la totalitat dels beneficis i proteccions que la llei romana atorgava, i només ells podien utilitzar els símbols que els identificaven com a tal, com ara la toga (Fig. 10). El *civis optimo iure*, el ciutadà de ple dret, era titular d'aquest estatut jurídic privilegiat, el *ius civile*, i a través del desenvolupament dels *iura* (*ius suffragii*, *ius conubii*, *ius commercii*, *ius honorum*), tots els ciutadans podien regular les seves relacions personals, familiars, patrimonials, polítiques, etc, segons una norma comuna. Els drets i deures implicaven a tots per igual: Tot ciutadà era, en principi, un soldat mobilitzable, un contribuent i també un elector i, eventualment, un candidat a certes funcions. Al llarg del temps, però, addicionalment van sorgir una sèrie de drets que, no estant coberts per legislacions específiques (*iura*), van arribar a ser considerades part dels drets dels ciutadans:

- Dret d'immunitat de certs impostos i altres obligacions legals (per exemple, de regles o lleis locals mentre viatjava).
- Dret a no ser trobat culpable sense judici legal (incloent el dret a defensa davant dels tribunals).
- Dret a prendre acció davant els tribunals de justícia.
- Dret d'apel·lació sobre les decisions de magistrats.

- Un ciutadà romà no podia ser torturat o assotat. Tampoc podia ser condemnat a mort excepte en casos de traïció. En cap cas un ciutadà podia ser crucificat.
- Si un ciutadà era acusat de traïció, tenia el dret a ser jutjat a Roma.
- Els ciutadans eren requerits a servir en l'exèrcit i, tot i que això era de vegades ignorat, aquest servei era part essencial per a qui desitgés progressar en la magistratura.
- *Ius gentium*: En un sentit ampli, el "dret de gentes" designava la part del dret públic referida a les relacions de Roma amb altres comunitats (els tractats de pau o d'aliança i les normes de la guerra). Es va basar en el dret comercial altament desenvolupat que era practicat per les ciutats-estats gregues i altres centres comercials. Es considerava que els drets atorgats pel *ius gentium* corresponien a totes les persones, sense consideració del lloc de naixement o ciutadania i, finalment, va arribar a constituir les bases de la concepció romana del Dret Natural. A causa de la importància i influència de Roma, de fet el *ius gentium* va arribar a ser el dret internacional de l'època.⁶

Davant de tots aquest drets dels ciutadans romans, els ciutadans llatins eren *cives non optimo iure*, doncs només gaudien del dret a propietat i comerç (*ius commercii*) i del dret a lliure moviment i assentament a Roma (*ius migrationis*), però no a casar-se amb ciutadans romans (*ius conubii*). Els llatins, en no ser romans ni estar censats en les llistes ciutadanes, no podien assistir ni apel·lar a les assemblees del poble romà, ni servir a les legions, sinó en els cossos auxiliars (*auxilia*), i encara per un temps major.⁷ Per això, l'assoliment de la ciutadania romana era una aspiració constant de tots aquells –especialment dels membres de l'oligarquia, però també de les classes més baixes– que encara no l'havien obtingut.

Ja hem esmentat que les lleis municipals foren més tardanes (en el cas d'*Irni* divuit anys) respecte

6. Però, realment, no es pot parlar pròpiament de dret internacional, atès que a Roma no es coneixia el concepte modern de nació.

7. El temps de servei en una legió romana, a partir de la reordenació de l'exèrcit feta per August, era de vint anys (Tàcit, *Ann.* I, 78). Per a les unitats auxiliars, en època de l'emperador Claudi (41-54 dC) va establir-se que el període màxim de servei seria de trenta anys, però que tots aquells soldats amb millors mèrits rebrien la ciutadania romana després de vint-i-cinc anys de servei actiu.

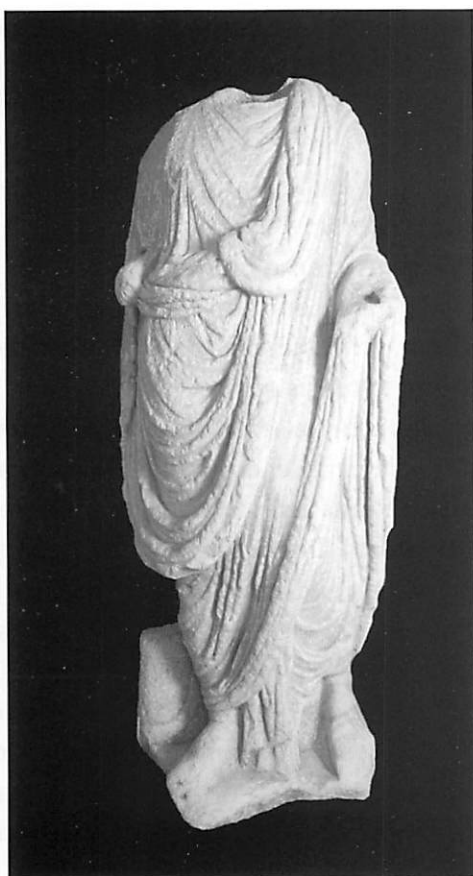

Figura 10. Estàtua d'un personatge vestit amb la toga pròpia dels ciutadans romans, probablement representant un càrrec municipal. Originalment havia estat exposada a la fornícula de la plaça de Vila. Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Foto arxiu MAEF)

al decret de *ius Latii universae Hispaniae*, promulgat per Vespasià. Per això, investigadors com H. Braunert han defensat que la concessió del dret llatí tenia en principi un abast personal, no afectant a l'organització de la *civitas* –que seguia mantenint-se *peregrina*– fins a l'aprovació de la seva *lex municipalis*. El lapse de temps entre la concessió del dret llatí i l'aparició de la llei, seria necessari, segons aquest autor, per a que les comunitats afec-

tades assolissin un grau de romanitat que les fes creditores de l'estatut municipal que la llei havia d'atorgar-les. En canvi, en opinió d'altres investigadors, com H. Galsterer i A. Stylow, aquest lapse de temps és el que necessitaren les distintes comissions municipals per redactar les lleis de cada ciutat. Per altres, com E. García Fernández, les lleis municipals no eren estrictament necessàries, sinó que vingueren a introduir certa unitat administrativa als municipis llatins existents a *Hispania*, reunint en un únic *corpus* legal la varietat de disposicions legislatives anteriors.

Així, la llei municipal confirmava la possessió per part dels habitants dels municipis flavis, d'un conjunt de drets personals: *patria potestas*,⁸ *manus*⁹ i *mancipium potestas*,¹⁰ que eren els tres principals *iura* que creaven relacions de dependència en el *ius civile* romà. D'aquesta manera l'estructura familiar podia ser transferida intacta a la *civitas romana*. Tanmateix, la llei preservava també els *optio tutoris*¹¹ i els *iura libertorum*¹², tant si l'antic propietari accedia a la ciutadania romana com si el canvi de ciutadania afectava als lliberts. Tots aquests drets, per tant, no es perdien en produir-se un canvi de ciutadania, la qual cosa permet deduir que en el terreny del dret privat les relacions entre els regidors llatins eren extremadament semblants a les existents entre els ciutadans romans.

Tot ciutadà de ple dret d'un municipi determinat posseïa un *origo* com a propi de la seva condició de *municipes*, és a dir un vincle derivat de la seva pertinença en origen a una comunitat determinada, a través del qual podia accedir a la *civitas Romana* o llatina. Un segon tret propi d'una comunitat municipal era gaudir d'un cert grau d'autonomia jurídica que, sempre i quan no afectés als *munera* ni a la *maiestas* de Roma, podia desenvolupar-se en

8. Potestat del *paterfamilias* sobre els membres de la seva família.

9. Potestat del *paterfamilias* de rebre una dona (la seva esposa, l'esposa d'un fill, etc) a formar part de la seva família, entrant sota la seva completa dependència i deixant de pertànyer a la seva família agnàtica originària

10. Capacitat legal d'un *pater* per donar en venda a qualsevol dels que estaven sotmesos a la seva autoritat.

11. Capacitat legal d'exercitar el dret del que se és titular.

12. Drets legals que un propietari conservava sobre els esclaus que havia afranquit; és a dir, sobre els lliberts.

completa llibertat. Precisament, mercès a això, tot municipi posseïa una *Res Publica* pròpia, no dissolta en l'estat romà.

La concessió per Vespasià a les províncies hispanes del dret llatí va significar la culminació del seu procés urbanitzador. Tot i que la mesura perseguia sobretot la restauració de l'entramat fiscal provincial mitjançant un coneixement més concret i detallat de les diferents comunitats, per allò que fa a l'evergetisme va significar una explosió d'activitat per part de les noves elits urbanes ansioses per fer front a les seves obligacions com a magistrats i decurions, demostrant el seu poder econòmic i les seves virtuts cíviques. Al costat d'ells, contemplem igualment la creixent "liberalitat" en les accions dels rics privats, en serveis, donatius, aparells decoratius i restauracions que tan sovint van agrair les comunitats urbanes honorant-los públicament amb estàtues, que en ocasions fins i tot ells mateixos es pagaven. La piràmide social característica de la societat romana aconseguia així integrar perfectament a les elits urbanes provincials, obrint un limitat i selecte camí cap als *ordines* eqüestre i senatorial, és a dir als principals llocs de comandament en l'administració, l'exèrcit i la religió.

El procés es va completar l'any 74 dC, quan l'emperador Caracalla va atorgar la ciutadania romana a tots els habitants de l'Imperi de condició lliure que encara no la posseïen. És cert que aquesta concessió es va produir en un context social ben diferent al que estem comentant, i que va obeir sobretot a raons d'unificació fiscal. Però, d'aquesta manera, a casa nostra tots els illencs lliures i no només petites minories, com sobretot les oligarquies urbanes, esdevingueren ciutadans romans de ple dret, sense que importés la seva ètnia, religió, posició social o condició econòmica.

5. CONCLUSIONS

La concessió de la ciutadania als aliats i els vençuts va ser un pas vital en el procés de romanització. Aquest pas va ser una de les eines polítiques més eficaces i, en aquell moment de la història, una de les idees polítiques més originals. A la fi, potser va ser, fins i tot, una de les raons més importants per a l'èxit de Roma que li va permetre construir un

Imperi. La concessió de la ciutadania romana va ser utilitzada, doncs, com una eina de la política exterior romana i de control dels territoris conquerits. Això no obstant, a la majoria de colònies i aliats polítics se'ls concedí una forma "menor" de la ciutadania romana, atès que hi havia diversos nivells graduals de ciutadania i drets legals, un dels quals era el *ius Latii* o dret llatí. Però se'ls obria la porta a la consecució de la veritable *civitas romana*, sempre i quan complissin unes determinades condicions. La promesa d'una millor posició dins de la "esfera d'influència" romana, i la rivalitat per a destacar dels veïns, va mantenir el focus de molts dels aliats de Roma centrats en l'*status quo* de la cultura romana, en lloc de tractar de subvertir o enderrocar la influència romana.

Amb l'aplicació del decret de Vespasià de l'any 74 dC, *Ebusus*, juntament amb moltes altres ciutats hispanes, va promocionar a la categoria de municipi de dret llatí. Aquest edicte va acabar amb les heterogènies situacions heretades de la República, una de les quals era la situació de relativa autonomia que gaudia *Ebusus* com a ciutat federada. D'aquesta manera, els ebusitans deixaven de ser *socii peregrini* (aliats estrangers, és a dir no subjectes a la legislació romana) per esdevenir ciutadans de dret llatí i obtenir la possibilitat d'adquirir la ciutadania romana. La llei municipal ebusitana, però, no seria aprovada fins a un moment posterior, per al que no tenim dades per a poder datar amb precisió. No obstant això, sembla probable que aquest fet es produís en el període de govern del segon fill de Vespasià i tercer emperador de la dinastia flàvia, Tit Flavi Domicià (81-96 dC).

Amb la municipalitat, *'Ybošim*, ara ja per sempre *Ebusus*, culminava el procés de total integració en les estructures estatals de l'Imperi romà, passant a ser-ne un municipi subjecte a la legislació llatina i, per tant, integrat en l'administració de la província *Hispania Citerior Tarraconensis*. Es certificava així la impossibilitat de tot desenvolupament fora de l'Estat romà. És per això que la majoria dels investigadors estem d'acord en situar el decret de Vespasià de l'any 74 dC com a fita històrica convencional per a senyalar la fi de l'època púnica i l'inici de la romana a les Pitiüses.

Però, per a una societat avançada com l'ebusitana, amb una llarga tradició de vida ciutadana, amb magistratures i institucions pròpies des de feia

almenys sis segles, la seva conversió en un municipi de dret llatí, en el fons, degué suposar més un canvi en les formes que no tant en els continguts. Possiblement, bona part dels seus *iura* i *instituta* anteriors varen ser integrats en la nova normativa municipal. Per tant, els canvis legals degueren ser relativament de poc abast. En casos com aquest, fins i tot podia donar-se la circumstància de mantenir, almenys durant un cert temps, les magistratures preexistents, sempre que s'adeqüessin als criteris jurídics romans. En el cas d'Eivissa, atesa la seva idiosincràsia púnica, aquestes magistratures podrien haver estat la dels sufets, tal i com ja s'ha vist per al cas de la ciutat líbia de *Lepcis Magna* (*vide supra* 3). Però si aquest hagués estat també el cas d'*Ebusus*, almenys en els anys inicials de la seva municipalització, la làpida honorífica de Luci Oculaci (CIL II 3662, CIBal 179, EREb 4) mostra que les magistratures ciutadanes eivissenques, en un moment avançat de l'època alt imperial que podem situar en el segle II dC, ja s'havien romanitzat completament i els sufets havien estat substituïts per un col·legi duumviral.

Queda molt clar que l'oligarquia ebusitana estava en procés de romanitzar-se des d'almenys el segle I aC, i que la municipalització, amb tota versemblança, va representar la culminació de les seves aspiracions politicosocials, en obrir la porta als seus membres a tenir accés a la ciutadania romana. De fet, hi ha indicis per pensar que almenys alguna de les famílies de les que s'ha parlat, com el Cornelis i els Oculacis, podrien ser d'origen púnic. Per als que encara no eren ciutadans romans, el camí per a la seva promoció vers la ciutadania era ocupar les magistratures de govern de la ciutat. Aquesta era la nova via per a reproduir les condicions de desigualtat social que els garantissin la seva situació de privilegi. I per aconseguir-ho feren ús dels nous mecanismes que els brindava la vida ciutadana plenament romana, com ara l'evergetisme. Això els permetia obtenir prestigi i fixar el seu nom i els dels seus llinatges en la memòria històrica de la ciutat.

El model d'administració provincial en el que va quedar integrada Ebusus deixava, doncs, en mans dels *ordines* provincials el gruix de l'organització censal i administrativa, i en la munificència privada dels seus integrants i notables la resolució dels problemes relatius a les infraestructures (aqüeductes, clavegueres, pavimentacions), tant com al desen-

volupament i embelliment urbanístic de les seves ciutats. Al mateix temps el pas pels *ordines* locals significava un primer pas en la carrera pública dels provincials, una carrera de vegades perllongada fins a l'ordre eqüestre i que amb les dinasties flàvia i antonina s'ampliaria per a les grans fortunes familiars ja consolidades fins a la cúspide l'ordre social romà: el Senat i la porpra imperial.

Els testimonis epigràfics ebusitans en el seu conjunt, a més de permetre'ns conèixer individus dels tres ordres principals d'habitants de la ciutat –oligarques, ciutadans de ple dret i esclaus–, també ens ajuda a reconstruir parcialment la història de les famílies de l'aristocràcia ebusitana, alhora que ens il·lustren sobre diferents aspectes de la vida ciutadana a Eivissa a l'Alt Imperi. Per exemple, els actes d'ostentació i propaganda dels membres de la classe social més elevada, que eren tan habituals a totes les ciutats durant aquesta època, en la qual, com ja ha estat dit, les famílies o els ciutadans més distingits realitzaven grans despeses en obres i espectacles públics per a palesar el seu prestigi i poder, i sobretot per a mantenir les seves prerrogatives polítiques. O, també, deixaven fortes sumes per erigir-se monuments funeraris, aixecar-se estàtues i fer-se dedicar làpides honorífiques, garantint-se d'aquesta manera passar a formar part de la memòria històrica de la seva ciutat. Tant el fet de costejar la canalització de l'aigua a la població, com el de deixar una suma per pagar les exaccions fiscals, són indubtablement gestos propagandístics dels membres de la família *Cornelia*, per tal de reafirmar i consolidar el seu pes i influència dins la comunitat ebusitana, que s'inscriuen en aquesta línia d'actuació de les aristocràcies urbanes a l'Alt Imperi. En aquest sentit, és un fet de gran interès la menció als forts impostos que hi havia que pagar “en els temps difícils”, cosa que, tal vegada, podria ser una referència a la davallada de l'economia pitiüsa, la qual ha estat detectada arqueològicament a partir de la darrerria del segle I dC, i que, potser més que d'una veritable crisi, podria haver estat una conseqüència de la readaptació de les estructures socials i econòmiques de les Pitiüses, amb motiu de la seva completa integració a l'estat romà a partir del decret de Vespasià de l'any 74 dC, preludiant les profundes transformacions que esdevindran més endavant, en el segle III dC i el Baix Imperi.

La integració d'Eivissa en les noves xarxes comercials promogudes pels romans, amb l'aparició de nous mercats, així com l'accés a d'altres de més distants (les províncies de l'interior continental, la península italiana, etc), forniren noves oportunitats d'enriquiment per a l'oligarquia ebusitana. Tanmateix, la reforma del sistema monetari d'August, així com l'afluència de moneda en aquest període, degué facilitar el pagament d'impostos i rentes, fomentant així la generació d'un excedent agrícola. Aquesta oligarquia insular podria haver-se enriquit amb la producció excedentària i exportació de vi de qualitat, potser oli, llana i teixits, tal vegada tintats amb la preuada porpra.

El procés de romanització de la societat ebusitana no podia deixar fora una part tant important per a tota comunitat com era la religió. Aquest seria motiu d'un altre estudi per si mateix, el qual encara és pendent de fer. Aquí ens limitarem a dir que aquesta transformació religiosa va contenir tres elements principals: la *interpretatio* romana de les divinitats púniques, la introducció del culte a l'emperador i l'exercici del flaminat.

Però si la romanització de la oligarquia ciutadana és ben evident i està prou ben documentada, el que ja no està tan clar és el ritme i la profunditat del procés en la resta de la societat illenca. Lògicament, aquest canvi en l'esfera política i administrativa, però també en la social i cultural, no degué tenir la mateixa incidència entre tota la població. És sobretot a la ciutat on es documenten els elements propis de la vida municipal, amb una elit social composta per famílies completament romanitzades que acaparen les magistratures, s'envolten dels elements materials adients per a ostentar la seva posició (escultures, làpides amb inscripcions, etc.) i practiquen l'evergetisme. Però, segurament, els segments més populars, i sobretot els pagesos, degueren mantenir la llengua i la identitat púnica durant llarg temps, tal com Sant Agustí diu que ho feren els camperols nord-africans de la seva diòcesi, en ple segle V dC. D'això a *Ebusus* en tenim repetits indicis, dels que ja en parlarem en una altra ocasió.

BIBLIOGRAFIA

- ANDREU, J. (2004). *Edictum, municipium y lex: Hispania en época Flavia (69-96 d. C.)*. British Archaeological Reports. Oxford.
- BRAUNERT, H. (1966): *lus latii in den Stadtrechten von Salpensa und Malaca, a Crolle Memoriae Erich Swoboder dedicati. Römische Forschungsheften in Niederbsterreich*, Band V, Graz-Cologne: 68-83.
- CABALLOS, A. (1998): Las fuentes del derecho: la epigrafía en bronce, a AA.VV. *En el año de Trajano. Hispania, el legado de Roma*. Ayuntamiento de Zaragoza- Ministerio de Cultura-Ibercaja. Zaragoza:181-195.
- CAMPO, M. (1994): Les monedes de l'Eivissa Púnica. *La moneda a l'Eivissa púnica*. Sa Nostra. Palma de Mallorca: 39-98.
- CANTO, A. M^a. (1996): *Oppida stipendiaria*: Los municipios flavios en la descripción de Hispania de Plinio. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Universidad Autónoma de Madrid*, 23. Madrid: 212-243.
- CASTILLO, C. (1999): Ciudades privilegiadas en Hispania: veinticinco años de estudio (1972-1996), a González J. (ed.): *Ciudades privilegiadas en el Occidente Romano*. Universidad de Sevilla. Sevilla: 269-278.
- COSTA, B. (2004): Eivissa entre els segles II a.n.e. i I d.n.e., a V. M. Guerrero (coord.): *De la Prehistòria i l'Antiguitat al món Islàmic*, vol. I de la *Història de les Illes Balears* dirigida per Ernest Belenguier. Edicions 62, Barcelona: 171-187.
- FERNÁNDEZ NIETO, F. J. (1982): El derecho en la España romana, a Mangas, J. et alii.: *España romana (218 a. de J.C.-414 de J.C.)*. *La sociedad, el derecho, la cultura*. Historia de España fundada por Ramón Menéndez Pidal vol. II.. Ed. Espasa Calpe. Madrid: 159-213.
- GALSTERER, H. (1971): *Untersuchungen zum römischen Stadtmesen auf der iberischen Halbinsel*, Berlín.
- GALSTERER, H. (1979): *Bemerkungen zur integration vorrömischer be völkerungen auf der Iberischen Halbinsel*, *Actas II Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*. Salamanca: 453-464.
- GARCÍA y BELLIDO, A. (1982): *La España del siglo primero de nuestra era (según P. Mela y C. Plinio)*. Col. Austral, n° 744 (Cuarta edición). Ed. Espasa-Calpe. Madrid
- GARCÍA FERNÁNDEZ, E. (1991): *El ius Latii y la municipalización de Hispania: Aspectos constitucionales*. Tesis doctoral Universidad Complutense. Madrid.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, E. (2000): Plinio y los *oppida stipendiaria*. A propósito de un artículo de Alicia M.ª Canto. *Gerión* núm. 18. Universidad Complutense. Madrid: 571-591.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, E. (2001): *El municipio latino. Origen y desarrollo constitucional*. Anejos de *Gerión*. Madrid.
- GARCÍA RIAZA, E. (2003): Las ciudades romanas de Mallorca y su diversidad estatutaria. *Mayurqa* 29. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca: 71-83.
- GARCÍA RIAZA, E. i SÁNCHEZ LEÓN, M. L. (2000): *Roma y la municipalización de las Baleares*. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca.
- GONZÁLEZ, J. (1990): Bronces jurídicos romanos en España, en AA.VV. (1990). *Los bronce romanos en España*. Ministerio de Cultura. Madrid: 51-70
- JUAN, J. (1988): *Epigrafía romana de Ebusus*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 20. Ibiza.

- JUAN, J. (1994): Els Oculacis d'Ebusus (a propòsit de nous testimoniis). *Anuari de Filologia* vol. XVII, Secció D, núm. 5. Universitat de Barcelona: 201-211.
- JUAN, J. (1995): El destinatari de l'Epístola 6, 31 de Plini. *Anuari de Filologia* vol. XVIII, Secció D, núm. 6. Universitat de Barcelona: 175-184.
- KEAY, S. (1996): La romanización en el sur y el levante de España hasta la época de Augusto, a J.M. Blázquez y J. Alvar (Eds.), *La romanización en Occidente*. Ed. Actas. Madrid: 147-177.
- KEAY, S. (2001): Towns and cultural change in Iberia between Caesar and the Flavians, a L. Hernández Guerra *et alii* (eds.): *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años*. Valladolid: 103-118.
- KREMER, D. (2006). *Ius Latinum. Le concept de Droit Latin sous la République et l'Empire*. De Boccard. París.
- LÓPEZ CASTRO, J. L. (1995): *Hispania Poena. Los fenicios en la Hispania romana (206 a.C.-96 d.C.)*. Ed. Crítica. Barcelona.
- LÓPEZ PARDO, F. (2004): L'arxipèlag balear durant la República i l'Alt Imperi, a V. M. Guerrero (coord.): *De la Prehistòria i l'Antiguitat al món Islàmic*, vol. I de la *Història de les Illes Balears* dirigida per Ernest Belenguier. Edicions 62, Barcelona: 338-388.
- MAYER, M. (2003): Noves observacions sobre la societat romana de les Balears. *Mayurqa* 29. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca: 145-153.
- OJEDA TORRES, J.M. (1993): *El servicio administrativo imperial ecuestre en la Hispania romana durante el Alto Imperio I. Prosopografía*. Kolaos, Publicaciones Ocasionalas 2. Asociación Cultural para el Estudio de la Antigüedad. Sevilla.
- ORTIZ DE URBINA, E. (2000): *Las comunidades hispanas y el derecho latino: Observaciones sobre los procesos de integración local en la práctica político-administrativa al modo romano*. Anejos de *Veleia*. Vitoria.
- RUIZ DE ARBULO, Joaquín (1999): Tarraco. escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II a.C.-II d.C.), *Empúries*, 51. Barcelona: 31-61.
- SÁNCHEZ DE LEÓN, M^a. L. (1997-98): Financiando la ciudad. Un benefactor anónimo de Ebusus. *Mayurqa* 24. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca: 11-15.
- SÁNCHEZ DE LEÓN, M^a. L. (1999): Ebusus, municipio flavio. *Botlletí Societat Arqueològica Lul·liana* 55. Palma de Mallorca: 55-64.
- SÁNCHEZ DE LEÓN, M^a. L. (2000-2001): *Municipium/res publica* en la epigrafía latina de las Islas Baleares. *Memorias de Historia Antigua* XXI-XII. Oviedo: 123-133.
- SÁNCHEZ DE LEÓN, M^a. L. (2001): Notables en la epigrafía latina de las Islas Baleares, a L. Hernández Guerra *et alii* (eds.): *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años*. Valladolid: 485-489.
- SÁNCHEZ DE LEÓN, M^a. L. (2002-2003): Municipios flavios en las Islas Baleares. Documentación y problemática. *Coloquio Internacional sobre la Ley Municipal Flavia*. Universidad Complutense-UNED 1998. *Memorias de Historia Antigua* XXIII-XXIV. Oviedo: 103-118.
- SÁNCHEZ DE LEÓN, M^a. L. (2004): Municipalización y munificencia en Ebusus, a M. Garrido-Hory i A. González (eds.): *Histoire, Espaces et Marges de l'Antiquité. Hommages à Monique Clavel-Lévêque*, III. Besançon: 326-335.
- SÁNCHEZ DE LEÓN, M^a. L. (2005): Epigrafía y sociedad en Ebusus durante el Alto Imperio romano. *XI Congreso Español de Estudios Clásicos (Santiago de Compostela 2003)*. Madrid: 579-585.
- SÁNCHEZ DE LEÓN, M^a. L. (2005): Élites municipales en las Baleares clásicas, a M^a. L. Sánchez de León, i M. Barceló Crespi (coord.): *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears. XIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Institut d'Estudis Balearics. Palma de Mallorca: 101-118.
- SÁNCHEZ DE LEÓN, M^a. L. (2009): La ciudad de Ebusus y el emperador. *Els amics al Pare Llopart. Miscel·lània in Honorem*. Associació d'Amics del Museu de Mallorca. Palma de Mallorca: 424-439.
- SÁNCHEZ DE LEÓN, M^a. L. i GARCÍA RIAZA, E. (2004): La municipalització de les Balears (ss. II aC-II dC), a Orfila, M. i Cau, M. A. (coord.): *Les ciutats romanes del llevant peninsular i les Illes Balears*. Barcelona: 118-135.
- SÁNCHEZ DE LEÓN, M^a. L. i GARCÍA RIAZA, E. (2005): Les Illes Balears en època romana. *El Món Romà a les Illes Balears*. Obra Social i Fundació "la Caixa". Palma de Mallorca: 39-53.
- SHERWIN-WHITE, A. N. (1973): *The Roman Citizenship* (2d ed.) Clarendon Press. Oxford.
- STYLOW, A.U. (1986): Apuntes sobre epigrafía de época flavia, *Gerión*, 4. Madrid: 285-311.
- VENY, C. (1965): *Corpus de las inscripciones balearicas hasta la dominación árabe*. Biblioteca de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, 15. C.S.I.C. Delegación de Roma. Madrid.
- ZUCCA, R. (1998): *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*. Roma.

UNA AQUAREL·LA DEL GENERAL JEAN-LÉONARD KOECHLIN-SCHWARTZ TROBADA A EIVISSA

Teresa Cano Marí
Benjamí Costa Ribas

RESUMEN: En una tienda de artículos de segunda mano, en la isla de Ibiza, adquirimos una bella acuarela, de la que pudimos averiguar que era obra del general francés Jean-Léonhard Koechlin-Schwartz, destacado militar y político bonapartista en la III República. Igualmente, que la obra había estado expuesta en la galería parisina de Georges Petit, y que fue comprada por el general Etienne Paul Jean Flatters. Se trata, pues, no sólo de una bella obra de arte, sino también de un pequeño fragmento de historia francesa trasladado a Ibiza.

ABSTRACT: *In a thrift shop on the island of Ibiza, we bought a beautiful watercolour. We could discover that it was the work of French General Jean-Léonhard Koechlin-Schwartz, a prominent military and Bonapartist politician in the 3rd. Republic. And also that the work had been exhibited in Paris at the gallery of Georges Petit, and it had been purchased by General Etienne Paul Jean Flatters. It is therefore not only a beautiful work of art, but also a small piece of French history moved to Ibiza.*

INTRODUCCIÓ

Sovint, quan les persones fan el seu traspàs, els seus hereus no tenen la mateixa sensibilitat ni els mateixos interessos. Per això, moltes vegades no són capaços d'apreciar tot allò que els seus antecessors han recollit al llarg de la seva vida, potser durant generacions. D'aquesta manera, quadres, llibres, cartes, documents i els objectes més diversos poden acabar a les escombraries o, en el millor dels casos, venuts a antiquaris o a simples revenedors. És així com, de tant en tant, les visites a aquests establiments poden deparar la sorpresa de descobrir obres o objectes, fins i tot de cert valor o interès, que pels avatars de la vida han caigut en l'oblit, reduïts a pura mercaderia o, com a molt, a simples fòtils i bibelots decoratius. Però, si arriben a les mans d'una altra persona que torna a saber-los apreciar, poden assolir una segona existència en tota la seva plenitud.

A nosaltres ens agraden els objectes antics, perquè creiem que sempre conserven quelcom de l'exis-

tència que havien tingut anteriorment i, si se té la suficient sensibilitat, poden transmetre fins i tot l'esperit de les persones que originàriament els havien posseït. Per això freqüentem les cases d'objectes usats, antiquaris i botigues d'articles de segona mà. De fet, a casa nostra es troben un bon grapat de mobles i objectes més o menys antics, heretats o comprats en aquests establiments.

Aquell lloc nou que havien obert no feia massa temps, l'haviem vist passant amb el cotxe pel davant. "Un dia o altre ens hi aturam i feim una ullada", ens havíem dit. Dies després, un amic ens va dir que en aquell magatzem d'objectes de segona mà s'hi trobaven coses precioses. Ho posàrem en quarantena, perquè el nostre amic té un gust més pròxim a allò que pot resultar pràctic en aquests temps de dificultat, que a qualsevol cosa que "només" es valori per la seva estètica. Però el cuc de la curiositat ja se'ns havia quedat a dins.

Figura 1. Aquarel·la de Jean-Léonhard Koechlin-Schwartz trobada a un magatzem d'articles de segona mà d'Eivissa (Foto B. Costa)

ELS FETS

En un dels primers dies de 2014, la tarda anava avançant tediosa. Però, de cop, se'ns va encendre la llum: "I si anam a aquell lloc?"; va dir un de nosaltres. I dit i fet; en uns minuts aparcàrem el cotxe al davant d'aquell gran magatzem. Hi havia gent que entrava i sortia, i el gran nombre de vehicles aparcats al voltant ens indicava que a dins devia ser ben ple. A l'exterior, flanquejant la porta, un bon nombre de cadires i taules a bon preu. Nosaltres no en necessitàvem: feia uns dies que ja havíem fet les nostres "compres nadalenques" en un altre negoci semblant, les quals ens mantindrien ocupats els propers mesos, immersos en tot un seguit de tasques de bricolatge per tal de reciclar i adaptar els mobles adquirits –de segona, tercera o qui sap quantes mans– als nostres gustos. No ens movia, doncs, la intenció de comprar res en concret, només anàvem a passar l'estona, tot i que –com sempre en aquests casos– amb l'íntima esperança de descobrir alguna cosa singular que pogués ser del nostre interès.

Figura 2. Detall de l'aferratina amb el núm. 69 a la cantonada dreta del quadre (Foto B. Costa)

Passat el llindar, l'olor; era el mateix de tots aquests llocs: Flaires d'altres temps; la mescla inconfusible a humit, vell i viscut que tant ens agrada. I, de mica en mica, objectes, vitrines atestades de sorpreses curioses. Allò era molt gran. De sobte, tant estaves veient una taula espantosament "restaurada" com, a la teva espatlla, t'estava esguardant un sorprenent baül carregat de segles, rovell i esquínços. Allò estava resultant divertit; pas a pas el temps semblava aturar-se alhora que ens transportava en una aventura quasi infantil, on se sumen els somnis i la imaginació.

Portàvem una bona horeta al magatzem i ja no ens restava gaire per veure. Tan sols el racó del fons a la dreta. Hi donàrem una ullada general. Més del mateix: cadires, flascons vells, marcs arraconats i desordenats. Quan, de cop, un lleu resplendor. Era una simple intuïció vestida del color de la magrana. "Mira". "Què és, una aquarel·la?" Es tractava d'una delicada aquarel·la representant un interior arquitectònic: el hall d'entrada d'un edifici –tal vegada d'un hotel o d'un casino– vist des de l'interior (Figura 1). "Sembla autèntica!" va dir un de nosaltres. Penjava de

Figura 3. Detall de la plaqueta de llautó clavada al marc, amb el nom de l'artista (Foto B. Costa)

la paret, en aquell racó infest de trastos, asfixiada sota un vidre que ben bé acumulava la pols de dècades. Que bella era! Hi predominava el color grana amarant una moqueta estampada. Un poc confusos la despenjàrem de la paret, amb un mocador de paper li férem un poc net el vidre que la cobria i poguérem apreciar que estava executada amb molt bona tècnica, alhora que per l'estil ens va semblar una obra de final segle XIX o inicis del XX. El marc presentava una triple motllura i estava tenyit d'un color marró-castany, molt enfosquit per la pols i el pas del temps. A la cantonada superior dreta, per damunt del vidre, portava adherida una petita aferratina amb el número 69, de la qual l'envelliment de l'adherent utilitzat havia tornat de color marró fosc el paper (Figura 2). Tanmateix, a la part inferior del marc hi havia una plaqueta de llautó amb el nom de l'autor gravat: J. L. KOECHLIN-SHWARTZ (Figura 3). Recordàrem haver vist a París, tant al museu del Louvre com al del Quai d'Orsay, plaques similars. Aquest fet, per tant, indicava que devia tractar-se d'un pintor amb un cert reconeixement, que probablement havia exposat en alguna mostra o exposició. D'altra part, la identitat entre el nom que figurava al marc i l'autor de l'obra semblava quedar confirmada per la signatura "KS", feta amb llapis de grafit a la cantonada inferior esquerra de la pintura (Figura 4).

El nom que hi havia gravat en la plaqueta daurada no ens sonava. No hi feia res, doncs una ràpida consulta a la web, mitjançant el telèfon mòbil, en un instant ens va permetre confirmar l'existència de varis pintors aquarel·listes francesos dels segles XVIII-XIX

Figura 4. Signatura "KS" de l'autor, a la cantonada inferior esquerra de l'aquarel·la (Foto B. Costa).

amb aquest llinatge: Rodolphe Koechlin (final segle XVIII), Jean Koechlin (1801-1870), Alfred Koechlin-Shwartz (1826-1895) i Daniel Jules Camille Koechlin (1845-1914). Però era Jean-Léonhard Koechlin-Shwartz (1870-1951), militar que va assolir el grau de general de brigada, el que pel nom i per les dates semblava el candidat més probable a ser l'autor de l'obra que teníem a les mans.

En donar la volta al quadret, vérem que a la part posterior tenia adherida una etiqueta amb important informació complementària, la qual venia a confirmar el valor i l'interès d'aquella obra (Figura 5). Aquesta estava encapçalada pel nom d'una galeria d'art francesa: *GALERIES GEORGES PETIT*. Davall, l'adreça: el núm. 8, de la *Rue de Séze* de París. A sota, dues ratlles horitzontals de separació i, per davall d'aquestes, la paraula *EXPOSITION*. A continuació, quatre línies de punts minúsculs, dividides en dues superiors i dues inferiors mitjançant un espai de separació. La tercera línia anava encapçalada per una "M" impresa. A les dues línies de dalt figurava manuscrit a tinta "Koechlin-Schwartz n° 69". Finalment, a les dues línies inferiors, "Monsieur le Général Flatters 29bis Rue Demours". Es tractava, doncs, d'una etiqueta impresa d'una galeria d'art parisenca per a catalogar les obres exhibides en les seves exposicions, amb

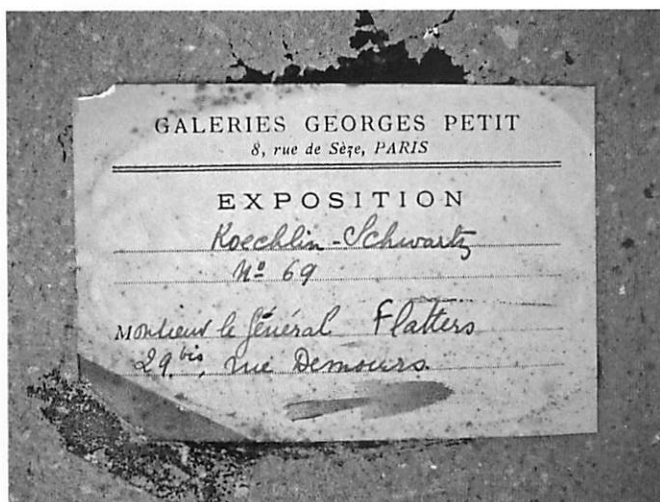

Figura 5. Etiqueta de les Galeries Georges Petit de París, enganxada a la part posterior de l'aquarel·la, on figura també el nom del comprador: general Flatters (Foto B. Costa)

un espai específic per a ressenyar-hi l'artista i un altre per al nom de l'eventual comprador. Per això s'havia inclòs una M impresa al principi de la tercera línia, per tal de donar el tractament adequat al client: *Monsieur, Madame, Mademoiselle*.

Tot semblava indicar, per tant, que teníem a les mans una obra que havia estat exhibida a la Galeria Georges Petit de París, on havia estat exposada amb el número 69, i que havia estat comprada per un general, anomenat Flatters. Aleshores ja estàvem convençuts de que el petit quadret que havíem trobat, era obra d'un artista francès, que podria tenir prop d'un segle d'antiguitat i, sens dubte, un notable valor artístic, a més d'una inqüestionable bellesa. Per tot això, i atenent a més el baix preu que en demanaven, decidírem comprar-lo.

Un cop a casa nostra, primer netejàrem la pols al quadre. Això ens permeté observar que el vidre tenia irregularitats i ondulacions a la seva superfície, així com algunes bombolles al seu interior. Era, per tant, un vidre artesanal, del tot diferent dels vidres industrials, completament llisos, de l'actualitat. Aquest fet ens va reafirmar en la convicció de que havíem adquirit una obra de certa antiguitat. Emocionats,

iniciàrem tot seguit la investigació a internet i, després d'un parell d'hores, ja teníem informació concreta i contrastada sobre l'autor, el comprador i la galeria d'art que la va vendre.

Ja les primeres cerques a la xarxa, fetes ràpidament al mateix magatzem en trobar l'aquarel·la, palesaren que l'autor més probable era el *Général de brigade* Jean-Léonard Koechlin-Schwartz (1870-1951). Les cerques posteriors, ja a casa nostra, no només ratificaren la identitat d'aquest autor, sinó que ens permeteren identificar altres obres seves, sempre aquarel·les, la majoria en diferents pàgines de subhastes d'art.¹ Poder conèixer altres obres d'aquest autor va ser un fet important, en permetre'ns confirmar, no només que l'obra adquirida per nosaltres era de les mateixes tècnica i estil, sinó també que la seva signatura era absolutament idèntica a la de la nostra aquarel·la. Segurs, doncs, de la identitat de l'artista, procedírem a cercar informació més ampla sobre la seva persona i la seva obra. En els mesos següents continuàrem la investigació, ampliant la informació tant a la xarxa com a la bibliografia. El resultat de la nostra recerca és el que ara oferim en aquest treball.

L'OBRA

La fitxa tècnica de l'aquarel·la que vàrem adquirir és la següent:

- *Títol:* Sense títol. Interior arquitectònic.
- *Autor:* Jean-Léonard Koechlin-Schwartz.
- *Tècnica:* Dibuix a llapis i aquarel·la sobre paper.
- *Signatura:* Signat a l'angle inferior esquerre amb les inicials KS.
- *Mides:* 37'7x 28'3cm.
- *Època:* sense datar (probablement, entre 1920 i 1930).

Però, més enllà de la freda catalogació tècnica, direm que es tracta de la imatge d'un hall d'aspecte neoclàssic, com així ho palesen les columnes amb

1. <http://www.christies.com/lotfinder/drawings-watercolors/jean-leonard-koechlin-schwartz-aninteriorwithempire-furniture-5463038-details.aspx>
<http://www.invaluable.com/features/viewArtist.cfm?afRedir=true&artistRef=xizi6ys7gr>
http://www.arcadja.com/auctions/en/koechlin_schwartz_jean/artist/103301/
<http://www.askart.com/askart/artist.aspx?artist=11199122>
<http://www.findartinfo.com/search/listprices.asp?keyword=392290>
<http://www.artvalue.com/artist--koechlin-schwartz-jean-leonard-41564.htm>
<http://artsalesindex.artinfo.com/asi/results.action>

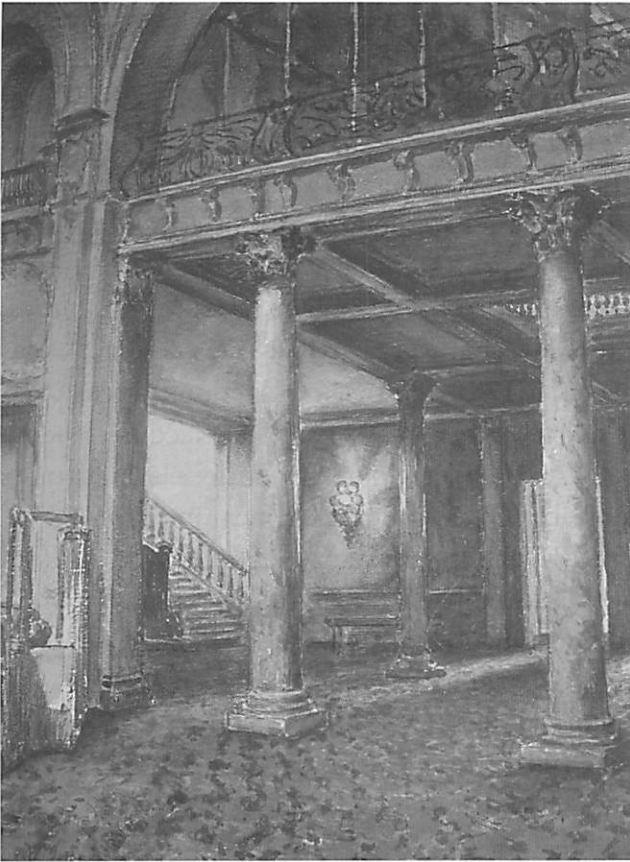

Figura 6. Detall de laquarel·la de Koechlin-Schwartz trobada a Eivissa.

Vegeu l'entonació dominant en color grana (Foto B. Costa).

capitell d'ordre corinti. Concentra el color la moqueta de fons vermellós, estampada de blaus i grisos, que ocupa tot el terra. De front, una gran arcada amb un corredor superior vidriat, amb barana de ferro forjat, que se suporta gràcies a les columnes corínties esmentades, i un enteixinat de fusta. Aquest espai crea sota seu un rebedor que s'acaba en unes portes vidrieres, que presumiblement donen a l'exterior i a través de les quals entra la llum. Tot l'espai té continuïtat cap a l'esquerra amb una escala que puja cap a un focus de llum. Per la part frontal, dona pas a un espai molt més ample, a l'esquerra del qual es troba un tresillo granat i marró, separat per una mampara de color verd. La moqueta abans esmentada dona unitat a tota la imatge.

Els pesos visuals es troben distribuïts d'una manera inusual, però alhora, harmònica. En efecte, si tracem els eixos perpendicular i horitzontal, ens permeten observar una distribució atípica mitjançant la concentració de pes en el sector superior – més concretament, en el quadrant dret–, per anar alleugerant a

la meitat inferior de l'obra, amb uns recursos que tan sols es poden deure a un artista experimentat. Així, la llum que penetra amb força pel fons de l'estança, aclareix i suavitzca la contundència de la pròpia foscor, que, alhora, es veu reforçada per l'arquitectura hipòstila. És remarcable, també, la diagonal que traça el camí visual que ens condueix des de la primera estança fins el fons de l'obra, construint un seguit de tres plànols i dotant de magnífica profunditat al quadre, que en absolut es tanca, sinó que continua a través d'un cop de claror. Al mateix temps, les formes pregnants, es tradueixen en una successió de rectangles repetits en tota l'obra i tan sols romput per la suavitat del traç curvilini d'una arcada a la part superior de la imatge.

Quant als signes icònics, aquests ens situen en un interior clàssic, en un espai que se suposa grandios. No obstant, la mateixa serenitat que domina els traços suaus de l'aquarel·la i els colors vibrants, però que defugen l'estridentia, ens donen unes connotacions del propi domini que té l'artista d'aquests interiors i de la seva pròpia idea de la vida. En efecte, el carmí que amara el sòl i que tenyeix subtilment sostre, columnes i parets, denoten una alegria pròpia de qui no té mancances. El gust pel detall concretat en uns precisos capitells corintis o en el joc harmoniós de llums i ombres dels fusts de les columnes ens informen de la seguretat de l'artista en la seva pròpia obra i, alhora, ens parlen d'un treball dirigit per la disciplina.

Quant a la tècnica, el primer que ens crida l'atenció de l'aquarel·la de Koechlin-Schwartz és el profund coneixement que ens mostra l'artista a través d'aquesta obra, gràcies a la constància en el treball que denota una gran disciplina, possiblement heretada del pare (*vide infra*) i, al mateix temps, de la seva condició militar. La mateixa obstinació amb la qual l'artista representa interiors una i una altra vegada es repeteix en aquesta obra amb una acurada planificació. El dibuix ben traçat, evidenciant la seva nissaga; la perspectiva, d'una correcció quasi mil·limètrica que en aquesta obra dona respir a un presumible espai que envoltaria el representat; el color, subtil i amarant de grana tota l'obra, la qual cosa li imprimeix una certa tonalitat romàntica. D'altra banda, la resolució de les diferents gradacions de color evidencia un excel·lent domini, no només de la tècnica, sinó també dels espais, pintats a impulsos alternat amb un pla perfectament traçat des del principi. Com sinó es

podria haver reservat la llum que sembla fluir a través de l'escala? O com s'hauria aconseguit el delicat raig de claror procedent del finestral de la dreta que, intens en un primer moment, es va suavitzant sobre l'estora fins fondre's amb la llum que s'escola per un presumible finestral a l'esquerra del quadre? La claror entra pertot arreu, il·luminant la mampara verd maragda que acota el reservat del primer terme. Per acabar de crear una atmosfera romàntica, un fanal en la paret del fons, centrant l'escena. I el sostre de fusta amb suaus tocs de llum i suportat per columnes corínties que esvaeixen el color camí del seu capitell.

En definitiva, aquesta delicada aquarel·la, no deixa res a l'atzar, l'anarquia li és aliena: l'obra és fruit, d'una banda, de l'experiència artística de Koechlin-Schwartz i, de l'altra, de la sensibilitat que caracteritza aquest artista.

L'AUTOR

Jean-Léonhard Koechlin-Schwartz és un personatge rellevant de la història francesa de final segle XIX i primera meitat del XX. Va néixer el 26 de gener de 1870, a la ciutat alsaciana de Mulhouse,²

al departament francès de l'alt Rin. Era el segon fill³ d'Alfred Koechlin (1829-1895), propietari de la fàbrica de filatura de llana Koechlin-Schwartz et Cie., i d'Emma Schwartz (1838-1911).

La família Koechlin era d'origen suís i al segle XVIII es va fer un lloc important a l'alta burgesia industrial i protestant de Mulhouse.⁴ Entre els seus membres es troba un ingent nombre de polítics, industrials, enginyers i artistes. Destaquen Nicolas Koechlin (1781-1852), emprenedor francès, pioner del ferrocarril d'Alsàcia; Jean-Jacques Koechlin (1776-1834), enginyer i polític; els industrials i polítics Charles-Émile Koechlin (1796-1863), Alfred Koechlin-Schwartz (el seu pare) i Alfred Koechlin-Steinbach (1825-1872); l'enginyer Maurice Koechlin (1856-1946), que va concebre la torre Eiffel;⁵ el periodista i col·leccionista d'art Raymond Koechlin (1860-1931); l'enginyer René Koechlin (1866-1951), especialista en energia hidràulica; el compositor Charles Koechlin (1867-1950), i un llarg etcètera.⁶

Jean-Léonhard no va seguir la tradició industrial familiar, sinó que va decidir-se per la carrera militar. Possiblement, el fet d'haver nascut l'any en que va esclatar la guerra francoprussiana (1870-1871),⁷

- El nom original en dialecte alsacià és *Mihlhüsa*, que vol dir vol dir "cases del molí", tot i que és més coneguda pel seu nom alemany, *Mülhausen*. De 1354 a 1515 va ser una de les Deu ciutats imperials lliures d'Alsàcia, dins del comtat de Sundgau, del Sacre Imperi Romanogermànic. En 1515 va associar-se com una república lliure (*Stadtrepublik Mülhausen*) a la Confederació Suïssa, iniciant una època de prosperitat. A mitjan segle, va ampliar la seva aliança de 1515 amb el cantons de Suïssa i, sota la protecció d'aquesta Confederació, Mülhausen va sobreviure al clima d'agitació de mitjans del segle XVI a la zona, principalment a la Guerra dels Habsburg-Valois de 1551-1559 i la Segona Guerra dels Margraves, de 1552-1555. Aquest darrer conflicte va donar lloc a l'ocupació francesa i annexió de les ciutats de Metz, Toul i Verdún en 1552, i a la derrota de l'exèrcit de l'emperador Carles V a Renty en 1554, veient-se obligat a signar la Pau d'Augsburg (25 de setembre de 1555) i posteriorment abdicar. Durant la Guerra dels Trenta Anys (1618-1648), Sundgau va ser ocupada per França en 1639 (juntament amb altres territoris d'Alsàcia) per a tallar el corredor de possessions imperials que connectaven els territoris d'Itàlia i els Països Baixos en poder dels Habsburg espanyols. L'emperador del Sacre Imperi, Ferran III d'Habsburg, va vendre el Sundgau a França el 1646 per 1,2 milions de tàlers. La Pau de Westfàlia, al final de la guerra, va sancionar el canvi de mans, unint el destí del Sundgau a l'esdevenir històric d'Alsàcia. Però Mulhouse, com que pertanyia a la Confederació Suïssa, no va ser annexionada per França, mantenint-se com una petita república independent calvinista. La seva unió a França no va esdevenir fins al 28 de gener de 1798, durant el període del Directori francès, mitjançant el Tractat de Mulhouse, que va ser votat favorablement pels seus ciutadans.
- El seu germà gran es deia Raymond Koechlin-Schwartz (1860-1931).
- El seu avantpassat Samuel Koechlin (1719-1776), pare del seu rebesavi, fou un dels cofundadors de la indústria tèxtil mulhoussiana. La família Koechlin va ser pionera en l'elaboració del teixit de cotó, contribuint decisivament a que Mulhouse esdevingués un dels centres tèxtils líders de França en el segle XIX.
- S'ha arribat a afirmar que la torre Eiffel veritablement s'hauria d'haver anomenat "torre Koechlin".
- La família té tanta importància, encara actualment, que des de l'01/12/1978 edita la seva pròpia publicació: el *Bulletin Koechlin*, de periodicitat setmanal (de vegades anual).
- Enfrontament desenvolupat en el marc del procés d'unificació alemanya dirigit pel canceller Otto von Bismarck per encàrrec del rei Guillem I de Prússia, per tal d'aconseguir la reconstrucció del Sacre Imperi Romanogermànic sota el comandament prussià (Lee, 2005). França, recelosa davant la influència que anava adquirint Prússia i amb motiu de la possible candidatura prussiana al tron d'Espanya -que havia quedat vacant després de l'abdicació d'Isabel II-, va declarar-li la guerra. La superioritat alemanya, però, va ser decisiva i va propiciar la seva victòria a totes les batalles, sobretot a la batalla de Sedan, en la que fins i tot capturaren a Napoleó III. Aquest fet va afavorir un cop d'estat a París i la proclamació de la III República, el setembre de 1870. La guerra va acabar el 18 de gener de 1871 amb la signatura del Tractat de Frankfurt, quan la captura de la capital francesa era imminent, i Guillem I es va proclamar emperador del II Reich al palau de Versalles, a la vegada que ampliava el seu territori afegint-li els de l'Alsàcia i la Lorena (els quals no tornarien a ser francesos fins a 1918).

en la qual el seu pare hi va prendre part activa,⁸ va marcar el seu destí. Ingressat a l'arma d'artilleria, Jean-Léonhard es va formar a l'*École Polytechnique*. Va ser tinent i després capità al 28è Regiment d'Artilleria de Vannes, al departament de Morbihan, a la Bretanya francesa (Lozac'h, 2013). El 7 d'abril de 1894, es va casar amb Marguerite Villard (1868-1952), amb la què va tenir dos fills: Philippe (1895-1967), també militar, i Antoinette (1898-1975).

Va participar en la Primera Guerra Mundial, en la qual, després d'haver pres part en campanyes militars a Algèria, Alsàcia, Champagne i Picardia, va continuar una brillant carrera d'oficial d'estat major (Dancoisne-Martineau, 2012: nota 4). Ascendit a coronel, fou nomenat professor d'estratègia militar a l'escola d'estat major de la força expedicionària nordamericana a Langres.⁹ Entre els alumnes destacats que foren deixebles de Koechlin-Schwartz, va estar el aleshores recent ascendit capità Pat-

ton,¹⁰ amb el qual arribà a establir una amistat que perduraria en el temps.¹¹ A l'Escola d'Estat Major, el coronel Koechlin-Schwartz ensenyava als seus alumnes nord-americans que "mai s'ha d'arriscar la infanteria en un atac contra posicions organitzades sense haver preparat acuradament l'atac. I quan dic posicions organitzades no només vull dir trinxeres i filferades. També vull dir punts forts, que poden haver estat organitzats apressadament; cada punt fort que hagi de ser atacat o flanquejat, ha de ser pres sota un potent foc d'artilleria. És l'única manera d'evitar tremendes i inútils pèrdues".¹² En reconeixement a la seva tasca, l'any 1919 el Departament de Guerra dels Estats Units li va concedir la medalla per Serveis Distingits.¹³ L'estat francès ja l'havia honorat amb el nomenament de Cavaller de la Legió d'Honor (Figura 7) i posteriorment, el 19 d'abril de 1920, també el va nomenar Oficial. Finalment, el 2 de juliol de 1926 va ascendir a general de brigada

-
- 8 El 1870, Alfred Koechlin-Schwartz era regidor municipal en la seva ciutat natal. En esclatar la guerra contra els prussians, va optar per una Alsàcia francesa, organitzant ràpidament la resistència i equipant batallons de voluntaris, obtenint el comandament del batalló de bombers de Mulhouse. Per evitar la confiscació per l'exèrcit invasor alemany d'una parella de falcons del segle XVI, símbols de la resistència militar francesa, els va fer enterrar en el sistema de reg de la ciutat medieval (*Stadtuebchlein*), prop de la *Werkhof* (dipòsit de manteniment de la ciutat), al costat dels quarter dels bombers en el carrer *des Maréchaux* (Meininger, 1906). Va portar fins a Belfort els aliments i municions recollits a Mulhouse. Arrestat pels alemanys, va haver de patir pena de presó. Alliberat, va ser nomenat comandant de la Legió d'Alsace-Lorraine que es va formar a *Villefranche*, prop de Lió, però no va poder participar en els últims compromisos de l'exèrcit del general Charles Denis Bourbaki, que en febrer de 1871 va ser empès cap a la frontera suïssa amb les deixes de les seves tropes. Va tornar a Mulhouse després de l'armistici (Oberlé, 1993; Steinback-Ingold, 1998).
- 9 Per tal de completar l'entrenament de les tropes nord-americanes que arribaven a França, el general Pershing, comandant en cap del cos expedicionari nord-americà, va reunir al voltant de Chaumont un important nombre d'escoles: l'escola d'estat major a Langres, l'escola d'interprets a Biesles, l'escola d'enginyeria en el Fort Saint-Menge, l'escola de pontoners a Bannes, al costat del llac, així com l'escola de guerra química en els pobles de Rieppes (Choignes) i a la Peine (Chaumont), i l'escola de blindats a Bourg (Dutailly, 1998; Autric, 2007).
- 10 A George S. Patton Jr. tot seguit se li va assignar la tasca de crear l'escola nord-americana de tancs lleugers a Langres (*Light Tank School - 311è TANK CENTER*), prenent el comandament del centre de tancs N° 302, que va instal·lar uns pocs kilòmetres més al sud, a Bourg (Parago, 1963; Blumenson, 1996: 520). També passaren per l'escola d'estat major els generals Walter Krueger (1881-1967), que a la Segona Guerra Mundial va dirigir el 6è Exèrcit nord-americà al Pacífic, i John S. Wood (1888-1966), considerat el Rommel de les forces blindades nord-americanes, el qual va participar en el desembarcament de Normandia i va dirigir la 4ª Divisió Blindada, cap del 3r Exèrcit comandat per Patton.
- 11 Durant la Segona Guerra Mundial, els antics professor i alumne tingueren un nou encontre, que Patton recordava així: "El coronel Codman anà fins a Vannes a portar el meu vell amic, el general Koechlin-Schwartz de l'exèrcit francès. A la Primera Guerra Mundial va ser un dels instructors capdavaners a l'Escola General d'Estat Major de l'Exèrcit a Langres. Vàrem tenir una agradable tarda parlant dels vells temps i em va dir, entre altres coses, que si a Langres s'hagués imaginat, i ja no diguem ensenyat, el que jo estava fent ara, l'haurien portat al manicomi. També em va dir que quan es va assabentar que una divisió cuirassada s'estava dirigint cap a Brest, va saber que jo estava al comandament. Li vaig demanar perquè l'exèrcit francès ho havia fet tan malament el 1940. Ràpidament em va respondre que durant els deu anys anteriors a aquell temps, l'exèrcit francès havia pensat, ensenyat i practicat la defensa, però mai l'atac" (Patton, 1975: 111-112). Blumenson, en el seu anàlisi dels documents de Patton, recull la notícia de que almenys en dues ocasions el general Koechlin-Schwartz aconsellà a Patton que "quant més feble sigui la infanteria, cal més artilleria; la infanteria nord-americana necessita tota aquella que es pugui aconseguir" (Blumenson, 1996). D'aquí l'afirmació de Patton de "No tinc que dir-te qui va guanyar la guerra. Ja ho saps. Ho va fer l'artilleria" (Boothe, 2013: 72).
- 12 Conferència 22: "Artillery in War of Movement" impartida pel coronel Koechlin-Schwartz el 2 de maig de 1918 al segon curs d'AGSC [G-5 Schools File, Entry 362, RG 120, NA] (cfr. Grotelueschen, 2001: 23-24 i 29, nota 69).
- 13 *The President of the United States of America, authorized by Act of Congress, July 9, 1918, takes pleasure in presenting the Army Distinguished Service Medal to Colonel of Infantry Koechlin-Schwartz, French Army, for exceptionally meritorious and distinguished service in a position of great responsibility to the Government of the United States, during World War I. As a lecturer at the American Army schools, Colonel Koechlin-Schwartz displayed extraordinary enthusiasm and ability in the performance of his important duties. Energetic and always working for the best interests of the allied cause, he rendered very valuable services to the American Expeditionary Forces in connection with the training of a large number of its officers [War Department, General Orders No. 126 (1919), cfr. American Decorations: List of Awards of the Congressional Medal of Honor, the Distinguished-Service Cross And the Distinguished-Service Medal Awarded Under Authority of the Congress of the United States, 1862-1926].*

Figura 7. Retrat del general Koechlin-Schwartz lluint diverses condecoracions, entre elles la de Cavaller de la Legió d'Honor (Copyright Bibliothèque Nationale Universitaire Strasbourg)

Figura 8. El general Koechlin-Schwartz a la seva maduresa, quan estava retirat a la ciutat de Vannes (<http://www.letelegramme.fr>)

de l'arma d'artilleria. Va passar a la reserva abans de l'inici de la Segona Guerra Mundial.¹⁴

Home del seu temps i d'ampla formació humanística, la realitat política del seu país no podia ser-li aliena. Per això, com a home d'acció que era, no va poder deixar d'implicar-se en la lluita política de la III República. També aquí sembla seguir les passes del seu pare, atès que aquest havia estat militant bonapartista, diputat bulangista¹⁵ per la regió Nord i batlle del *VIIIe arrondissement* de París, havent rebut el títol de Comandant de la Legió d'Honor.

Així, políticament bonapartista per tradició familiar, el general Koechlin-Schwartz va arribar a ser un

dels consellers del príncep Víctor Napoleó (1862-1926), pretendent al tron de França com a Napoleó Vè, el qual va confiar-li, per a la seva formació, el seu fill Lluís (1914-1997). Entre 1923 i 1935, va dirigir el moviment parlamentari bonapartista *Appel au Peuple* i col·laborà amb la premsa d'aquesta corrent política (Dancoisne-Martineau, 2012: nota 4).

El 1926, després del traspàs de Napoleó Vè, el príncep *Louis Napoleon* (Napoleó VIè), de només dotze anys, succeeix el seu pare com a hereu Bonaparte i pretendent a la corona. Al gener de 1935, quan complí els 21 anys, va publicar un manifest en el qual s'intenta establir un programa nacionalista per unir

14. Desconeixem múltiples detalls de la carrera de Koechlin-Schwartz, perquè el seu expedient militar, contingut en la documentació del seu dossier a la base de dades "Léonore" (*Légion d'Hommeur*), dels Arxius Nacionals Francesos [URL: www.culture.gov.fr/public/mistral/leonore_fr?ACTION=CHERCHER&FIELD_1=NOM&VALUE-1=KOECHLIN-SCHWARTZ], és un "Dossier non communicable, art. 213-2 du Code du Patrimoine".

15. Corrent política de caràcter nacionalista i reaccionari, que pren el seu nom del general Boulanger (1837-1891), que va ser-ne l'ideòleg i principal impulsor. Amb l'exaltació del sentiment nacional francès, de 1886 a 1889 va agrupar als opositors al règim, sobretot la dreta més retrògrada, antirepública i antiparlamentària, així com als bonapartistes, d'on procedia Alfred Koechlin-Schwartz. Va inspirar a Charles Maurras (1868-1952) i la seva monàrquica i antidemocràtica *Action Française* i, a través d'aquesta, a José Antonio Primo de Rivera.

els diversos comitès bonapartistes, que ara havien de passar a les seves ordres, i alinear els diversos moviments de dreta. Entre ells estaven, evidentment, el general Koechlin-Schwartz i el moviment *Appel au Peuple*.

El jove príncep, però, no va donar suport a l'acció del 6 de febrer de 1934, manifestació contra el règim republicà promoguda per l'*Action Française* de Charles Maurras i els seus partidaris, que va acabar amb més de vint morts i nombrosos ferits. Tant és així que Lluís Napoleó va decidir retirar-se de la política el 1936. Dos anys més tard, va declarar que "no era un pretendent al tron." En canvi, el general Koechlin-Schwartz i el moviment *Appel au Peuple*, es van unir al *Front National*.¹⁶

En no entendre's amb el príncep i decebut per la seva renúncia, que de fet deixava orfe la causa bonapartista, Jean-Léonhard també es va retirar a la ciutat de Vannes, en el departament de Morbihan, a la Bretanya francesa (Dancoisne-Martineau, 2012: nota 4). Va tornar així al lloc on havia començat la seva carrera militar. En opinió de la seva néta, Dorothée Koechlin de Bizemont, el seu avi va triar Vannes com a lloc de residència, perquè "volia instal·lar-se el més lluny possible dels prussians" (Lozac'h, 2013). Allí hi va restar fins a 1945 (Figura 8).

Però mentre que l'evolució política i ideològica del príncep Lluís Napoleó va acabar empenyent-lo cap a

posicions democràtiques i, durant la Segona Guerra Mundial, a alinear-se en contra de l'ocupació alemanya, fins al punt d'entrar en la resistència francesa, el general Koechlin-Schwartz va unir-se al govern de Vichy. Quan el 1940 les restes del jove Napoleó II, conegut com l'*Aiglon*, foren retornades a França des de Viena com un regal de Hitler, i foren enterrades sota la cúpula de *Les Invalides* al costat de les del seu pare, el general Koechlin-Schwartz formava part del seguici fúnebre, juntament amb representants de la família Bonaparte, les autoritats franceses i les alemanyes (Poisson, 2007).¹⁷

El general Koechlin-Schwartz era un home polifacètic i amb múltiples interessos, de manera que gairebé cap tema referent a la cultura o a la ciència li era aliè. Així, l'any 1924 ocupa una plaça d'administrador representant de la família Koechlin en el comitè del *Musée des Familles Dollfus, Mieg et Koechlin* de Mulhouse (Juillard, 1992: 11); el 1931 serà nomenat secretari general de la *Société des amis de Sainte-Hélène*,¹⁸ tanmateix, el 1939 assoleix el càrrec de president de la *Société Polymathique du Morbihan*,¹⁹ i com a tal va donar suport a les investigacions arqueològiques que un equip alemany del *Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte*, dirigit per Werner Hülle, va desenvolupar el 1940 sobre els megàlits de Morbihan,²⁰ utilitzant presoners de guerra francesos per al

16. Aquesta era una organització de tipus confederal, fundada per Pierre Taittinger (1887-1965), destacat líder nacionalista d'entreguerres (Nivet 2000: 663), a partir de la crida feta el maig de 1934 a *L'Ami du Peuple*, per tal d'unificar les lligues nacionalistes franceses. El seu objectiu era lluitar contra les forces de la "Révolution" i del "Front Commun", coordinant les seves accions en contra de les esquerres. Inicialment només s'hi adheriren l'*Association des Blessés et Victimes du 6 février 1934*, la *Ligue des Chefs de Section*, la *Fédération des Contribuables*, les *Jeunesses Patriotes* i *Solidarité Française*. *Action Française* s'hi va associar, però no adherir, perquè les altres organitzacions participants volien mantenir certa distància amb aquest partit representant del realisme (Vavasseur-Desperriers 2002: 61-77). Com a secretari general va ser elegit l'arquitecte Charles Trochu, que l'any següent seria elegit conseller municipal de París (Morello, 1986).

17. Paradoxalment, aquest mateix any apareix publicat el llibre de Georges Chapier *Le retour de l'Empereur, 1840-1940*, sobre el retorn de les cendres de Napoleó des de Santa Helena (Chapier, 1940), del que Jean-Léonhard Koechlin Schwartz n'havia escrit el pròleg.

18. Societat impulsada, a partir del 1928, per François Coty (1874-1934), perfumista i polític francès de tendències feixistes, descendent d'una tia de Napoleó Bonaparte. La *Société des amis de Sainte-Hélène* va ser finalment constituïda de manera oficial el 12 de maig de 1931. Un dels objectius principals d'aquesta associació, que encara existeix, és la conservació dels edificis i tot tipus de testimoni del captiveri de Napoleó a l'illa de Santa Helena.

19. Societat fundada a Vannes el 1826 per l'abat Mahé, la qual va realitzar un inventari i reuní una important col·lecció de botànica, mineralogia i ornitologia. Posteriorment, sota l'impuls d'un grup d'arqueòlegs (Galles, Fouquet, Gustave de Closmadeuc, etc.), també va dur a terme excavacions en nombrosos jaciments megalítics de la regió, particularment als túmuls d'Arzon el 1853, al de Saint Michel a Carnac el 1861, i a la *Table des Marchand* de Locmariaquer, a més d'alguns jaciments medievals. Les seves excavacions contribuïren a enriquir la col·lecció del Museu Arqueològic de Morbihan, instal·lat en el *Château Gaillard*, i molt especialment alimentaren el debat sobre la funció dels megàlits. Aquests erudits varen estar entre els primers a rebutjar la idea de que els dòlmens eren altars per a sacrificis i, per contra, plantejaren el seu paper funerari. Tanmateix, la societat va reunir una importantíssima biblioteca. Els treballs d'investigació dels seus membres es publiquen anualment al *Bulletin et Mémoires du Morbihan de la Société Polymathique*.

20. Les construccions megalítics prehistòriques de la Bretanya francesa ja havien atret l'atenció dels arqueòlegs alemanys des d'abans de la guerra. Per això, durant els anys de l'ocupació, tant l'Institut Arqueològic del Reich Alemany (*Reichsbund für Deutsche Vorgeschichte*), el servei de protecció (*Kunstschutz*) de la *Wehrmacht*, la Societat Alemanya d'Estudis Celtes (*Deutsche Gesellschaft für Keltische Studien*), així com el servei *Ahnenerbe* (Patrimoni dels avantpassats) de la SS, sota comandament directe del *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler, entraren en competició per investigar els monuments megalítics bretons, amb l'afany de demostrar que eren obra de poblacions prehistòriques del nord d'Europa d'origen germànic.

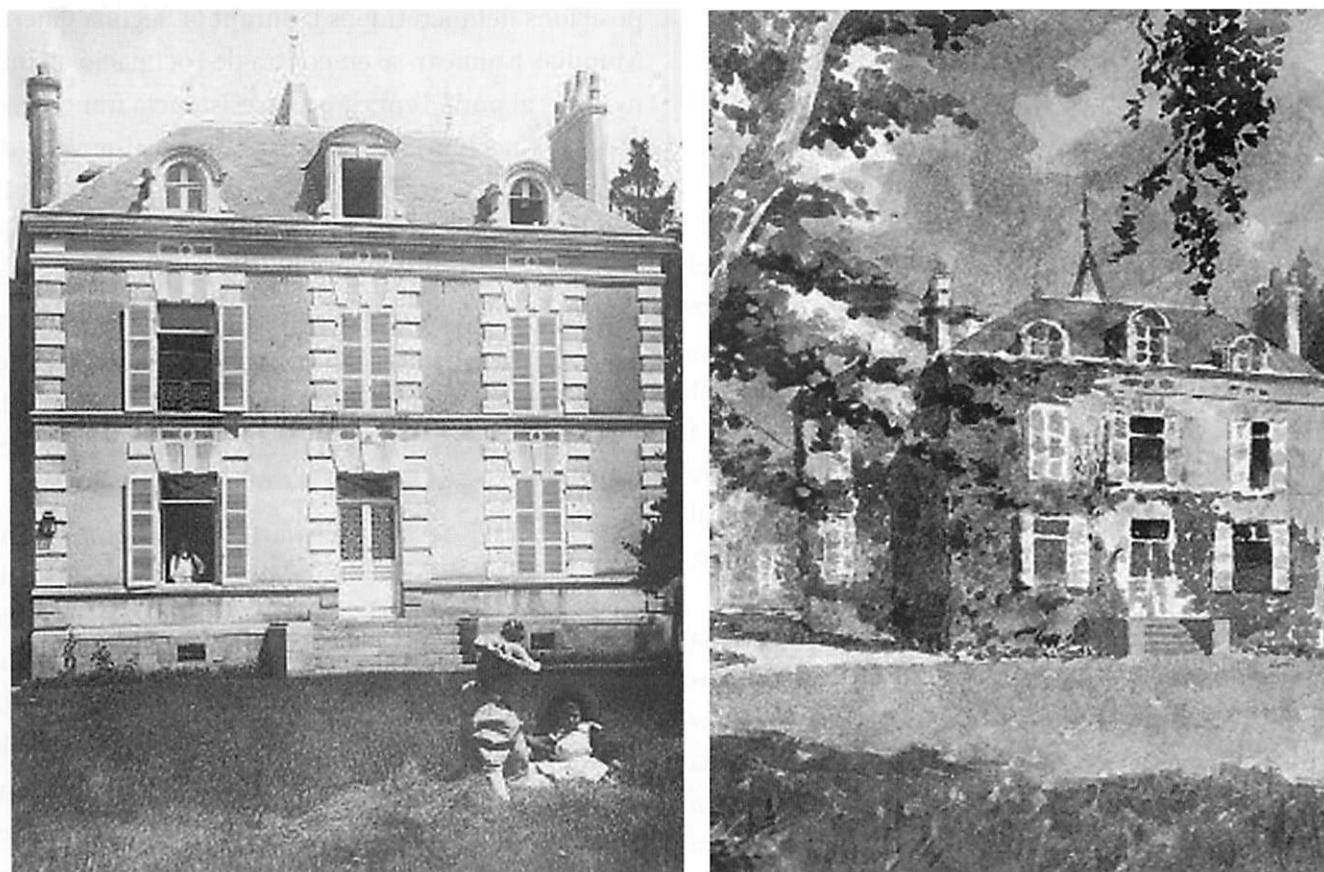

Figura 9. La casa familiar de Vannes i l'aquarel·la que en va pintar el general Koechlin-Schwartz (<http://www.letelegramme.fr>)

treball de camp, segons el cap de l'expedició va informar-ne a Berlín (Pershke, 2013: 70).²¹

És en aquesta etapa de maduresa, en el seu retir a Vannes, quan Jean-Léonhard també va poder cultivar amb més intensitat les seves dues grans afeccions: pintar i escriure.²²

A partir de 1900, Jean-Leonard Koechlin-Schwartz va prendre notes regularment, fins a la seva mort el 1951. Realment, no escrivia les seves memòries, sinó que feia anotacions gairebé telegràfiques de la seva

quotidianitat, les quals, amb el pas del temps, han esdevingut un testimoni viu del temps i dels esdeveniments que el van tocar viure. Passats de generació en generació, fa uns 25 anys tots els quaderns acabaren en mans de la seva néta, Dorothee Koechlin-Schwartz de Bizemont. Enriquit amb les investigacions de quatre historiadors, aquest valuós testimoni d'un període difícil de la història francesa recent està sent publicat per la ciutat de Vannes.²³ El desembre de 2013 va aparèixer el primer Tom: «*De la drôle*

21 En acabar la guerra, a l'assemblea general de 1945, el general Koechlin-Schwartz limitava el seu paper a haver "vigilat" els alemanys i es felicitava de que el Museu de la *Société Polymathique du Morbihan*, en el *Château Gaillard*, malgrat totes les eventualitats patides, no havia sofert cap pèrdua: «*Pendant cette période troublante, votre bureau a eu particulièrement à défendre les intérêts de notre Compagnie. Contre l'autorité allemande d'abord, qui prétendait nous interdire toute activité. Non sans peine, nous avons eu gain de cause. Puis est arrivée une mission de fonctionnaires allemands des Beaux-Arts, munie d'appareils photographiques et de boîtes à couleurs. Ils ont travaillé plusieurs jours, sous notre surveillance, n'ont rien emporté, ont beaucoup admiré et ont laissé un don ! C'était un succès. Le plus dur a été la lutte contre les Beaux-Arts français qui prétendaient évacuer nos collections. Nous avons lutté et triomphé. La guerre finie, nous vous présentons notre bilan: Musée au complet, bâtiments intacts, nombreux dons, séances bien remplies. Mesdames et Messieurs, un petit bravo pour votre bureau!* » (*Allocution du Général Köchlin-Schwartz, Bulletin de la Société Polymathique du Morbihan, 1945, p. 97*).

22. La multiplicitat de les seves inquietuds va fer que fos, també, un músic diletant, arribant a compondre alguns valsos.

23. A final de 2012, la vila de Vannes va assolir el compromís de publicar aquesta obra en tres volums. En la sessió municipal del 27 de setembre de 2013, Dorothee Koechlin de Bizemont va cedir a l'ajuntament de Vannes els drets de reproducció d'algunes fotografies, clixés i aquarel·les del seu avi per a l'edició de les seves memòries (<http://www.mairie-vannes.fr/uploads/media/PVPDFConseilMunicipal27-09-2013.pdf>). El 30 de setembre del mateix any l'ajuntament de Vannes va publicar la convocatòria per adjudicar l'edició, i les bases del concurs el 21 d'octubre.

de guerre à l'occupation», editat pels investigadors Jacqueline Sainclivier, Christian Bougeard, Bernard Frélaut i François Ars (Sainclivier *et alii*, 2013). El Tom 2, «*Le temps des privations, 1941-1942*», tenia prevista la seva aparició en maig de 2014. El tercer volum, «*De l'espoir à la Libération, 1943-1945*» ha d'aparèixer en juny de 2015.²⁴

Però la faceta que ara més ens interessa de Koechlin-Schwartz és la de pintor. En la seva joventut, Jean-Léonhard es va criar en una atmosfera familiar pròpia d'una burgesia provinciana, industriosa, austera, religiosament protestant i políticament conservadora, però on l'ambient artístic també hi era molt present des de feia generacions. No debades el seu besavi, Rodolphe Koechlin (1778-1855), industrial mulhoussià, era també botànic i un excel·lent dibuixant naturalista, que en la seva joventut va realitzar notables aquarel·les i dibuixos al guaix de flors i plantes. El seu avi, Jean Koechlin (1801-1870), fabricant de fils, és tanmateix autor de delicats paisatges dibuixats amb tinta xinesa i guaix blanc, així com també amb aquarel·les d'una finesa excepcional.

Però és sens dubte el seu pare, Alfred Koechlin-Schwartz (1826-1895), l'artista més notable de tots ells. Els seus paisatges són d'una remarcable bellesa i delicadesa. Per a ell, el dibuix era un mitjà d'evadir-se de les preocupacions professionals i de la política. La seva obra palesa el gust pel viatge, per a descobrir nous paisatges, els quals són indubtablement la seva principal font d'inspiració. Primer dibuixava amb llapis de mina de plom i acoloria amb aquarel·la, usant guaix per a les llums; posteriorment canvià de tècnica i dibuixà amb tinta xinesa i guaix. Va poder realitzar nombrosos viatges per estudiar el comerç i les llengües dels països que visitava, i de tots ells en

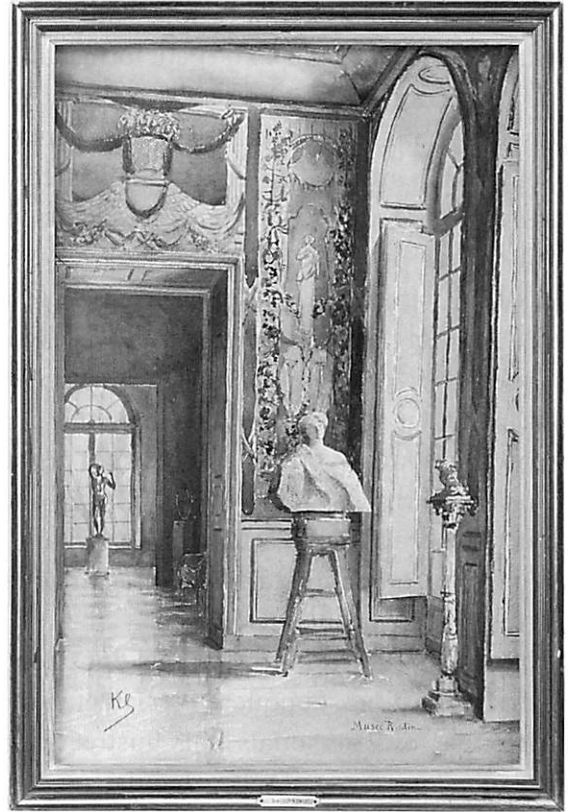

Figura 10. Aquarel·la "Musée Rodin, Paris", de J.L. Koechlin-Schwartz (<http://www.invaluable.com/artist/koechlin-schwartz-jean-leonard-xizi6ys7gr>)

va deixar hermosíssims testimonis gràfics: de Venècia (1843), de les ribes del Rin (1847), de la Índia i Egipte (1854).²⁵ També de nombrosos indrets més pròxims, com per exemple la contrada suïssa de *Les Planches*, a Montreaux (1886), o la francesa meridional de Cap d'Antibes (1888).²⁶

Rodolphe, Jean i Alfred Koechlin formen, doncs, una nissaga d'excel·lents artistes diletants, i tots tres figuren al *Dictionnaire Bénézit*.²⁷ Per això no és gens estrany que Jean-Léonhard fos també un bon dibuixant i aquarel·lista.

24 VANNESMAG, *Le magazine d'information de la ville de Vannes*, num. 86 (mars-avril 2014), p. 17.

25. Fruit d'aquests viatges són també les seves obres "Un touriste au Caucase: Volga, Caspienne, Caucase" i "Un touriste en Laponie: le soleil de minuit, Karasjok, les Lapons, le Fjeld" publicades a Paris el 1881 i el 1882, respectivament.

26. El Museu Històric de Mulhouse conserva 366 dibuixos atribuïts a Alfred Koechlin-Schwartz, dividits en els següents apartats (Steinback-Ingold, 1998):

- 1853-1855: obres de joventut d'Egipte i l'Índia.
- 1871-1877: dibuixos d'arbres i boscos (Tannenwald, Belfort, Jura, Plombières, Bois de Boulogne, Forêt de Compiègne).
- 1879-1880: esbossos de viatge informant del recorregut al llarg dels seus viatges per Rússia i Escandinàvia.
- 1877-1890: paisatges de Gran Bretanya, Suïssa, Itàlia i Cap d'Antibes.

Una part de la seva producció, igual que les del seu pare i avi, ha estat subhastada i forma part de diverses col·leccions particulars.

27. *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains spécialistes français et étrangers*, conegut com a *Dictionnaire Bénézit*, perquè Emmanuel Bénézit (1854-1920) en va ser el primer redactor. La primera edició, apareguda entre 1911 i 1913, constava de tres volums. La quarta edició, de 1999, dirigida per Jacques Busse (1922-2004), consta de catorze volums, igual que la cinquena, editada en llengua anglesa. Conté més de 175.000 entrades i més de 13.000 pàgines.

L'obra de Koechlin-Schwartz que coneixem són sempre aquarel·les sobre paper de petit format. Des del punt de vista iconogràfic, cal destacar l'existència d'algun paisatge, sobretot de Vannes (Figura 9), per bé que quasi sempre són imatges d'interiors d'edificis, com ara el *Musée Rodin* (Figura 10). Les més abundants, però, són habitacions de llars benestants guarnides amb mobles d'estil Imperi, els quals assoleixen el protagonisme de la imatge, però on sovint també els elements complementaris –com altres moblets auxiliars, rams de flors, les catifes al terra, i quadrets i miralls penjats de les parets– hi juguen un paper important per aconseguir un tot harmònic (Figures 11 i 12). El domini del dibuix i sobretot del tractament de la llum, són fonamentals en aquest artista per aconseguir aqueixes atmosferes càlides i acollidores.

En Koechlin-Schwartz s'observen dues tendències; tal vegada, dues èpoques. Probablement responen a situacions personals i als gustos del grup social al que pertanyia. D'altre banda, no s'entén sinó, que un pintor provinent d'una nissaga artística com la seva no hagués intentat treballar en les noves tendències artístiques, moltíssim més expressives. En efecte, els interiors que pinta són molt del gust del segle anterior: el color, la pròpia iconografia representant salonets o racons que recreen interiors d'habitatges burgesos benestants (Figures 11 i 12). El mateix color tendent a una certa monocromia entonada en ocre ens pot informar de preferències socials ancorades en un passat immòbil i sense més transcendències, que resulta còmode per qui el pinta i no desdiu del microcosmos d'una classe social que viu sovint en la autocomplaença, i l'idea que les coses han de ser sempre de la mateixa manera, sense contaminacions d'allò que pot suposar una amenaça de trencament amb tot el que li és confortable.

D'altre banda, però, Koechlin-Schwartz és ben capaç de pintar magnífiques aquarel·les dotades de vida, de sinèrgies amarades d'un cromatisme lúcid i plenes de voluntat descriptiva. Els volums són conseqüència d'una acurada tècnica i d'un gust refinat. I és aquí on l'artista vessa tot el seu art. I ens preguntem: què va ser concebut abans, el seguit d'interiors ocres matisats de blaus o la nostra aquarel·la (Figura 6), reflectint també un interior, però rica des de la seva concepció, allunyada de la comoditat de la llum uniforme que s'aprecia en la major part de les petites obres. De fet, la composició, la llum dirigida,

vinculada als plànols de color que es pot veure en aquesta magnífica aquarel·la té certes semblances a l'interior del *Musée Rodin* (Figura 10). I, al mateix temps, es veu un important paral·lelisme amb el quadre que representa la seva llar a Vannes (Figura 9). Així, doncs, potser dues vessants ocuparen la trajectòria artística de Koechlin-Schwartz. Però res es pot afirmar amb contundència; sobretot perquè coneixem una part molt petita de l'obra de l'artista i cap imaginar que la llarga vida que va viure, va donar molt de fruit que tan sols podrem conèixer després d'una altra investigació.

Com tots els seus antecessors familiars, Jean-Léonhard Koechlin-Schwartz figura també en el diccionari *Bénézit*. Va morir a Vannes, el 12 de maig de 1951, als 81 anys.

LA GALERIA

Sabem, per l'etiqueta que porta adherida a la part posterior, que l'aquarel·la va ser exposada i venuda a la Galeria de Georges Petit, ubicada al núm. 8, de la *Rue de Séze* de París.

La *Galerie Georges Petit* va ser una de les galeries parisines d'art més importants de finals del segle XIX i principis del XX, juntament amb la *Galerie Eugène Druet* (1903-1938), la *Galerie Berthe Weill* (1901-1942) i la *Galerie Devambez* (1907-1926), entre d'altres.

Georges Petit (11 de març de 1856 - 12 de maig de 1920) va ser un comerciant d'art, figura clau en el món artístic de París i un important promotor d'artistes impressionistes. Era fill de François Petit, qui va fundar l'empresa de marxants d'art al núm. 7 de la *Rue Saint-Georges* de París, el 1846. Aviat la *Galerie François Petit* va assolir un rol molt destacat, de manera que, en pocs anys, aquesta casa de subhastes va esdevenir una de les empreses més poderoses del mercat francès d'art (Jensen, 1994).

En 1877, Georges Petit va heretar l'empresa del seu pare, així com un castell i una fortuna xifrada en tres milions de francs. Segons Émile Zola, el jove Petit era "més ambiciós que el seu pare ... competitiu fins al punt de voler arruïnar els seus rivals" (Jensen, 1994). Una mostra de la seva sagacitat pel negoci està en l'afirmació de que " [Petit] esperava als americans que arribaven a París cada mes de maig. I el

que havia comprat per deu mil francs, ho venia per quaranta mil" (*Ibidem*).

Georges Petit va començar a comprar obres impressionistes ja en el 1878, quan va exercir com a expert en la venda d'obres de Jean Victor Louis Faure i de pintures de la col·lecció d'Ernest Hoschedé, antic patró de Claude Monet, quan aquell va fer fallida. Aleshores Petit tenia només 22 anys –i no va ser fins a un any després que va heretar el negoci del pare– pel que la seva implicació amb els impressionistes va començar amb l'inici de la seva carrera de marxant. Aviat, Petit va tenir una intensa rivalitat amb el marxant d'art Paul Durand-Ruel (1831-1922). Les galeries Petit i Durand-Ruel havien estat les dues principals empreses d'art a París des de la dècada de 1850. Paul Durand-Ruel tenia 25 anys més que Petit i s'havia convertit en un defensor dels impressionistes ja el 1870.

El 1881 Petit va instal·lar la seva galeria al núm. 12 de la *Rue Godot de Mauroy*, esdevenint un espai d'exposició popular, alternatiu al Saló oficial. Però, mercès a la seva fortuna, va construir una nova seu al núm. 8 de la *Rue de Sèze*, en ple cor de París, on es va mudar després. A partir d'aquell any 1881, la galeria es va dedicar també a la publicació impresa, especialitzada en reproduccions gravades de molt alta qualitat de pintures d'artistes contemporanis com Félix Bracquemond i Marcelino Desboutin. Tanmateix, Petit va idear la sèrie d'*Exposicions Internationales de Peinture*, la primera de les quals va tenir lloc el 1882. Aquests esdeveniments van atreure artistes de la talla de Monet, Camille Pissarro, Auguste Renoir i Alfred Sisley. Aquest darrer, va realitzar grans exposicions retrospectives a la *Galerie Georges Petit* en els anys 1880 i 1890. Això va ser una mena de cop d'estat de Petit, ja que Sisley s'havia associat prèviament amb Durand-Ruel. El 1897, Petit exhibeix 146 obres de Sisley i 5 dels seus pastels, que cobreixen la totalitat de la seva carrera. Dos anys més tard, pocs mesos després de la mort de Sisley, les pintures que queden al taller de l'artista es van vendre en una subhasta a la Galeria Georges Petit per a benefici dels seus fills.

James McNeil Whistler va exhibir a l'*Exposition Internationale de Peinture*, celebrada a la galeria de Petit el 1883, algunes de les seves obres més importants: "Nocturn: Blau i Plata – Bognor", "Arranjament en gris: Retrat del pintor" i "Nocturn: Negre i Or -

Figura 11. Aquarel·la "Interior amb mobles estil Imperi i jacints blaus", de J.L. Koechlin-Schartz (<http://www.invaluable.com/artist/koechlin-schwartz-jean-leonard-xizi6ys7gr>)

La Roda de Foc". També va participar en la de 1887, mostrant 50 petits olis, aquarel·les i pastissos. Tenia cinc quadres a l'exposició de 1899. També va exposar amb Petit el 1901. Petit va estar tanmateix involucrat en la venda d'una sèrie de pintures de Whistler, incloent "Or i taronja: Les Veïnes", "Rosa i Marró: El Filòsof" i "Rosa i or: La Napolitana".

Auguste Rodin va ser un dels altres grans artistes relacionats amb la Galeria Petit. El 1887 va exhibir-hi "El Petó" i tres figures de "Els Burgesos de Calais". El 1889, Rodin i Monet hi van organitzar una exposició conjunta, en la qual Rodin mostrà 36 obres. Aquesta exposició va segellar la posició de Rodin com a primer escultor francès i li va obrir les portes a les col·leccions i museus de tot el món.

Petit també es va ocupar del Saló de pintors i manejà les obres de molts artistes d'èxit i de moda de l'època, rivalitzant amb un altre distribuïdor parisenc, Boussod & Valadon. Les subhastes més importants de París es van dur a terme a les seves instal·lacions, cosa que va augmentar la seva rivalitat amb Durand-Ruel.

Figura 12. Aquarel·la "Interior amb un llit polonès", de J.L. Koechlin-Schwartz (<http://www.invaluable.com/artist/koechlin-schwartz-jean-leonard-xizi6ys7gr>)

Michael C. FitzGerald diu que "per la dècada de 1890 (Petit havia) arrabassat molts dels impressionistes del seu primer marxant, Durand-Ruel, i presentat aquestes exposicions importants com 'el matí al Sena' de Monet i la sèrie de la costa normanda" (FitzGerald, 1995). Segons Émile Zola, que coneixia el món de l'art parisenc per dins i per fora, Petit va ser "l'apoteosi dels concessionaris quan el mercat impressionista es va disparar i la competència entre els *marchands*... es va fer intensa" (Jensen, 1994). En efecte, Petit va realitzar una sèrie de vendes per subhasta en els seus locals, incloent la col·lecció Narishkine el 1883, les col·leccions Chocquet i Doria el 1889 i la venda de l'estudi d'Edgar Degas el 1918-1919.

La *Société de Petit Internationale de Peinture*, igual que altres societats de galeries, com ara la Grosvenor, tenia un òrgan consultiu d'artistes, entre ells Alfred Stevens, Raimundo de Madrazo y Garreta i Giuseppe De Nittis, però en realitat estava dirigida només per Petit. Altres artistes com Paul Baudry, Jean-Léon Gérôme, Jozef Israëls, Lawrence Alma-Tadema, John Everett Millais, Ludwig Knaus i Adolph Friedrich Erdmann von Menzel també hi estigueren involucrats.

Després de la mort de Petit, l'any 1920, la *Galerie Georges Petit* va ser adquirida per destacats marxants d'art, els germans Gastón i Josse Bernheim-Jeune i el seu soci Étienne Bignou. El 1929, George Keller, qui va establir una relació amb Salvador Dalí en aquest moment, es va convertir en director.

La galeria va editar dos catàlegs titulats "*J.-L. Koechlin-Schwartz: aquarel·les*", un l'any 1927 i l'altre el 1930, cosa que ens fa pensar que el general va exposar-hi en dues ocasions, en els anys esmentats.²⁸ Fos com fos, no sembla que es tractés d'exposicions menors, doncs, a més d'editar-se catàleg, aquestes exposicions s'alternaren amb les d'artistes de gran renom. L'any 1928 la Galeria Georges Petit va realitzar la gran exposició retrospectiva d'Henri Matisse, la qual va resultar la major exposició de les seves obres a França. Tanmateix, el 1932 va acollir una altra important retrospectiva, aquesta vegada de l'obra de Pablo Picasso, exposant més de dues-centes trenta obres que revisaven la seva carrera, des de 1900 fins als primers mesos de 1932 (Sánchez, 2011).

FitzGerald, opina que "la Galerie George Petit va esdevenir un paradigma de les noves relacions entre els comerciants i col·leccionistes que es van formar en els anys trenta." I continua: "tot i que porta un nom il·lustre en la història de l'art modern, la galeria estava molt lluny dels seus orígens quan es va penjar la retrospectiva Picasso" (FitzGerald, 1995).

La Galerie Georges Petit va tancar el 1933 i els seus actius van ser venuts en subhasta.

28. *J.-L. Koechlin-Schwartz: aquarel·les*, Galeries Georges Petit Editions. Paris, 1927 i 1930. Malgrat totes les nostres recerques, no ens ha estat possible consultar aquests catàlegs

EL COMPRADOR

Ja hem vist al començament que, a l'etiqueta posterior del quadre, figura com a comprador *Monsieur le Général Flatters*, que residia al núm. 29bis de la *Rue Demours*. Coneixíem, doncs, el seu llinatge, el seu ofici de militar i la seva adreça. No era poca cosa per començar a cercar-ne informació.

En tractar-se d'un militar d'alta graduació, una ràpida consulta al *Répertoire Alphabétique d'Officiers Généraux de l'Armée de Terre et des Services (Ancien Régime-2010)*, editat pel *Service Historique de la Défense de l'Armée de Terre*, ens va permetre identificar-lo com el *Général de Brigade Etienne Paul Jean Flatters (1868-1950)*.

Etienne Flatters va néixer 26 de desembre de 1868 a la ciutat d'Estrasbourg. Era nét de l'escultor retratista Jean-Jacques Flatters (1786-1845)²⁹ i fill del tinent-coronel Paul Flatters (1832-1881), militar, oficial de la Legió d'Honor i explorador.³⁰ La seva mare, Sarah Marie Legros (1845-1933), després de la mort del seu primer marit, va contraure segones noces, el 23 de gener de 1883, amb el general de divisió Xavier M. Thérèse Eugene, baró de Gressot, amb el que va tenir un segon fill, Jean Gressot (1885-1966) –germanastre d'Etienne–, que va heretar el títol nobiliari del seu pare.

No tenim gaires dades sobre la infantesa i joventut d'Etienne Flatters. Atès l'ambient familiar, podem suposar que va educar-se en una atmosfera amb forta influència militar, rebuda tant del seu pare com del seu padrastrer. Però, tenint en compte l'ofici de l'avi patern, podríem suposar que el jove Flatters va poder rebre també influxos de profunda sensibilitat artística. La seva fitxa militar³¹ ens permet saber que no era molt alt, doncs amidava 1,66 m, que era de cabell ros i que tenia els ulls blaus, el front aclarit, nas ordinari i rostre oval.

El document abans esmentat, tanmateix, ens informa detalladament de la seva carrera militar:

Va ingressar a l'exèrcit com a voluntari, a París el 26 d'octubre de 1887. Igual que el seu pare, va estudiar a l'*Ecole Spéciale Militaire de Saint-Cyr*, formant part de la 72 promoció "*Tombouctou*", entre 1887 i 1889. Després va seguir un curs a l'*Ecole d'Application de Cavalerie*, com a oficial alumne, entre l'1 d'octubre de 1889 i el 31 d'agost de 1890, obtenint la qualificació de "*Bien*". El 16 de setembre de 1890 va ser destinat, com a sotstinent, al 14 *Regiment de Chasseurs*, ascendint a tinent el 31 de desembre de 1891. El 19 de setembre de 1892 va ser destinat al 2n *Regiment d'Hussards*.

El 10 de desembre de 1894 va contraure noces amb Louise Eugénie Margueritte Rayaud. Ascendit a capità el 30 de desembre de 1899, el 21 de gener de 1900 va ser destinat al 20è *Regiment de Chasseurs*. El 12 d'agost de 1907 va patir un accident mentre assistia a unes maniobres, que li causaren contusions a la regió toràcica esquerra i la mort del seu cavall. El 24 d'abril de 1909, va ser destinat al 21r. *Regiment de Chasseurs*. En gener de 1911 va estar vint-i-tres dies en campanya al nord d'Àfrica, primer a Tunísia (del 5 al 8 de gener) i després a Algèria (del 9 al 27). Tornat a la metròpoli, el 27 de març de 1911 és destinat al 4t. *Regiment d'Hussards*. El 20 de desembre d'aquell mateix any va ser destinat com a cap d'esquadró al 29è *Regiment de Dragons*. El 31 de desembre de 1913, estant encara al mateix destí, va rebre la distinció de Cavaller de la Legió d'Honor.

Va prendre part activa en la Primera Guerra Mundial, participant en les batalles de *Charleroi, Oureq, Yser, Artois, Champagne, Verdun, Somme, Monts, Metz, Noyon, Saint Quentin* i la *Tieranche*.³² Va obtenir la creu de guerra. Igualment, el 16 de juny de 1920, quan era coronel del 6è *Regiment d'Hussards*, va ser nomenat Oficial de la Legió d'Honor. El 12 d'agost de 1925 va assolir el grau de General de Cavalleria.

L'*Annuaire des Grands Cercles de Paris* ens permet saber que entre 1920 i 1925 va residir al núm. 170

29. Autor, entre d'altres obres, dels busts del comte de Borgonya Robert d'Artois, del mariscal Henri de Latour d'Auvergne i del vicealmirall François Paul de Brueys d'Aigalliers, a la Galeria de les Batalles de Versailles; del d'Enric IV de França a la Biblioteca de l'Arsenal de París; i del bust de la reina Victòria del Victoria and Albert Museum de Londres.

30. El 1881 va encapçalar una missió pel Sahara, amb 93 homes, per tal de cercar una ruta pel ferrocarril transsaharià. Flatters i la major part de membres de l'expedició van ser massacrats pels tuareg, doncs només hi hagueren 12 supervivents (Cassou, 2005; Asher, 2007). Per això, en 1884 se li va dedicar un monument commemoratiu al parc Montsouris de París, així com també un carrer a la capital francesa que duu el seu nom.

31. URL: http://www.culture.gov.fr/public/mistral/leonore_fr?ACTION=CHERCHER&FIELD_1=NOM&VALUE-1=FLATTERS

32. De totes elles en va sortir indemne, doncs al seu expedient no consta que en tota la guerra patís cap ferida.

del *Faubourg de Saint Honoré*.³³ Podem deduir que el 1926 es traslladà a l'antic habitatge dels seus sogres, a la *Rue Demours*, perquè el núm. 29bis d'aquest carrer és el que figura com adreça de la seva esposa quan va contraure matrimoni. Tanmateix, en les edicions dels anys 1926 a 1930 de l'*Annuaire des Grands Cercles de Paris*,³⁴ aquesta és la que apareix com la seva residència. I, com s'ha vist, és també l'adreça que figura en l'etiqueta del revers del quadre.

La *Rue Demours* es troba a la part nord-occidental, en el districte 17è de París. El núm. 29bis és a la cruïlla d'aquest carrer amb la *Rue Laugier* –amb la que fa xamfrà–, un parell d'illes al sud-oest de la *Place Pereire*, i no lluny de la *Porte de Champerret*. L'immoble del 29 bis és un edifici neoclàssic, amb locals comercials a ambdós costats del portal, entresòl, tres plantes d'habitatges i àtic. Tant l'entresòl com l'àtic estan separats dels pisos centrals per una llarga balconada sostinguda sobre mènsules decorades amb motius vegetals.

No sabem en quin dels habitatges vivia el general Flatters. Però sí sabem que en algun d'ells hi tenia la residència el gravador i pintor Léon Barillot (1844-1929), medalla d'or a les Exposicions Universals de París de 1889 i de Lyon de 1895, any en que també li va ser concedida la Legió d'Honor pel ministre d'Instrucció Pública. Hi va morir el 8 de febrer de 1929, tal i com consta en la placa commemorativa fixada a la façana de l'immoble, entre els finestrals de l'entresòl.

El general Flatters va morir a París, el 25 de gener de 1950, a l'edat de 81 anys.

CONCLUSIONS

Hem pogut comprovar que l'aquarel·la que compràrem a una tenda d'articles de segona mà a l'illa d'Eivissa, era una obra del general Jean-Léonhard Koechlin-Schwartz, militar i polític francès, que va tenir un paper rellevant a la primera Guerra Mundial i a la lluita política de la III República Francesa.

Mercès a l'etiqueta de la galeria que l'obra porta adherida a la seva part posterior, sabem que aquesta aquarel·la va ser exposada i venuda a la galeria de Georges Petit, una de les principals en el negoci de l'art a París en el darrer quart del segle XIX i les tres primeres dècades del XX. Amb tota versemblança, va formar part d'alguna de les exposicions que aquesta galeria va dedicar a l'obra de Koechlin-Schwartz en 1927 i 1930. Era un moment en que la galeria intentava reeixir de l'*impasse* després de la mort de Georges Petit, quan l'empresa estava en noves mans i Georges Keller s'havia fet càrrec del negoci, i entremig de les grans retrospectives de Matisse i de Picasso.

També sabem que l'obra va ser comprada pel general Étienne Flatters. La coincidència de que tant Koechlin-Schwartz com Flatters fossin d'origen alsacià, que ambdós fossin militars i d'edats molt semblants, segurament va afavorir, no només que es coneguessin, sinó possiblement també que fossin amics, doncs era molt el que compartien. A més, ambdós procedien de famílies on l'art hi era molt present. Aquest fet tal vegada pugui explicar el motiu de per què Flatters va comprar una obra de Koechlin-Schwartz a l'exposició de les Galeries Georges Petit de París.

L'art de Jean-Léonhard Koechlin-Schwartz és burgès i està al servei d'una burgesia acomodada que és la que habita en interiors com els que ell reproduceix en les seves aquarel·les. S'assenta sòlidament en l'academicisme i la tradició i, pel que hem pogut esbrinar, va tenir èxit entre el seu públic. Només el fet d'exposar a la Galeria de Georges Petit ja n'és una prova de que va ser un artista reconegut. Certament, tant per la forma com pel contingut l'art del general Koechlin-Schwartz és més propi del segle XIX que no del XX, quan a París triomfaven les avantguardes que ensorraren l'art academicista. Però, es pot demanar una obra avantguardista a un personatge burgès, benestant, militar i profundament conservador? En qualsevol

33. *Annuaire des grands cercles* (Paris) - 1920 (A22). Note : 02 PI 0241 vues Réd. 17 x S113889 5 mf

Annuaire des grands cercles (Paris) - 1925 (A27). Note : 02 PI 0318 vues Réd. 17 x S113890 7 mf Auteur: Cercle de l'Union (Paris) - Editeur: A. Lahure (Paris)

34. *Annuaire des grands cercles* (Paris) - 1926 (A28). Note : 02 PI 0301 vues Réd. 17 x S113891 7 mf

Annuaire des grands cercles (Paris) - 1927 (A29). Note : 02 PI 0299 vues Réd. 17 x S113892 7 mf

Annuaire des grands cercles (Paris) - 1930

Auteur: Cercle de l'Union (Paris) - Editeur: A. Lahure (Paris)

cas, tot i les seves limitacions, té, com hem vist a la nostra pròpia aquarel·la, algunes qualitats i encerts gens menyspreables. La seva producció artística cal valorar-la, doncs, com a producte sincer d'un artista diletant que era fidel als seus principis, valors i conviccions.

Res no sabem de com l'aquarel·la va anar a parar de París a Eivissa. Davant la multitud d'articles francesos que estaven a la venta en aquell magatzem, nosaltres creiem que, efectivament, l'obra va venir directament d'alguna casa parisenc, o almenys francesa. Per això, preguntàrem repetidament als empleats i a la responsable del magatzem si el gènere que tenien a la venda era portat de França, però només obtinguérem evasives.³⁵

Però, fos quina fos la peripècia de l'obra, no podem menys que considerar que l'aquarel·la del general Koechlin-Schwartz adquirida per nosaltres, no només és una bella obra d'art, sinó també un petit fragment d'història francesa traslladat a Eivissa.

BIBLIOGRAFIA

- ASHER, M. (2007): *Sands of Death. An Epic Tale of Massacre and Survival in the Sahara*. Hachette UK, Orion Books. London.
- AUTRIC, R. (2007): La rivalité franco-américaine: l'instruction des soldats américains en France (1917-1918). *Revue Historique des Armées*, núm. 246. Service Historique de la Défense, pp. 22-32.
- BLUMENSON, M. (1996) : *The Patton Papers 1940-1945*. Perseus Book. Da Capo Press Inc. New York.
- BOOTHE, L. (2013): King no more. *Military Review* t. LXVIII (May-June 2013). Fort Leavenworth, pp. 72-78.
- CASSOU, M. (2005) : *Le Transsaharien. L'échec sanglant des Missions Flatters, 1881*. L'Harmattan. Paris.
- CHAPIER G. (1940): *Le retour de l'Empereur, 1840-1940*. Préface de M. le général Koechlin-Schwartz. Les livres nouveaux. Paris.
- DANCOISNE-MARTINEAU, M. (2012) : Le Château d'Artigny, François Coty et la Société des Amis de Sainte-Hélène. *Journal du directeur des domaines nationaux à Sainte-Hélène. L'actualité de la conservation du territoire français de l'atlantique sud* (2 juillet 2012). Domaines Nationaux à Sainte-Hélène [URL: <http://domainesdefrance-asainte-helene.blogspot.com.es/2012/07/le-chateau-dartigny-francois-coty-et-la.html>]
- DUTAILLY, H. (1998): L'Armée américaine en Haute-Marne. *Cahiers Haut-Marnais* n° 212-213. Chaumont.
- FITZGERALD, M. C. (1995): *Making modernism: Picasso and the creation of the market for twentieth century art*. Farrar, Straus and Giroux. New York.
- GROTELUESCHEN, M. E. (2001): *Doctrine under Trial. American Artillery Employment in World War I*. Greenwood Press. Westport.
- JENSEN, R. (1994): *Marketing Modernism in Fin-de-Siecle Europe*. Princeton University Press. Princeton (New Jersey).
- JUILLARD, P. (1992): Musée des Familles Dollfus, Mieg et Koechlin. Mulhouse. *Les Koechlin vous parlent*. Bulletin n° 27 (Janvier, 1992). Antony, pp. 9-12.
- LEE, S. J. (2005): *Imperial Germany 1871-1918*. Questions and analysis in History. Routledge. New York.
- LERMAN, K. A. (2004): *Bismarck: Profiles in Power*. Longman. London.
- LOZAC'H, C. (2013): 1939-45. Dans les souvenirs d'un général. *Le Télégramme* (18 septembre 2013). Morlaix.
- MEININGER, E. (1906): *Deux Vieux Canons Mulhousiens*. Mulhouse.
- MORELLO, Th. (1986): *Charles Trochu et le Conseil municipal de Paris (1935-1943)*. Mémoire de Maîtrise, Université Paris IV. Paris.
- NIVET Ph. (2000): s. v. Taittinger (Pierre), a Michèle et Jean-Paul Cointet (dir.), *Dictionnaire historique de la France sous l'Occupation*, Ed. Taillandier. Paris, p. 663.
- OBERLÉ, R. (1993): s. v. Alfred Koechlin, a Charles Baechler (dir.), *Nouveau dictionnaire de biographie alsacienne* vol. 21. Fédération des Sociétés d'Histoire et d'Archéologie d'Alsace. Strasbourg, p. 2056
- PARAGO, L. (1963): *Patton, ordeal and triumph*. Editions Ivan Obolonski Inc. New York.
- PATTON, G. S. (1975): *War as I knew it*. Houghton Mifflin Harcourt. New York.
- PERSCHKE R. (2013): Les mégalithes du Morbihan littoral sous l'occupation allemande (1940-1944), a *Bulletin et Mémoires du Morbihan*, Société Polymathique du Morbihan, tome CXXXIX. Vannes, pp. 63-89.
- POISSON, G. (2007): *Hitler's Gift to France: The Return of the Remains of Napoleon II*. Enigma Books. New York.
- SÁNCHEZ, P. (2011): *Les expositions de la Galerie Georges Petit (1881-1934): répertoire des artistes et liste des oeuvres*. Echelle de Jacob ed. Dijon.
- SAINCLIVIER, J.; BOUGEARD, CH.; FRÉLAUT, B. i ARS, F. (2013): *Journal du général Jean-Léonard Koechlin-Schwartz. De la drôle de guerre à l'Occupation (1939-1940)*. Archives municipales de la vile de Vannes. [URL: <http://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00954355>]
- STEINBACK-INGOLD, M. (1998): Les talents artistiques d'un industriel mulhousien : Alfred Koechlin-Schwartz (1829-1895). *Bulletin Koechlin* n° 41 (Décembre 1998), p. 5.
- VAVASSEUR-DESPERRIERS, J. (2002): Les tentatives de regroupement des droites dans les années trente. *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, tome 109, n° 3. Presses Universitaires de Rennes, pp. 61-77.
- WEHLER, H.-U. (1970): Bismarck's Imperialism 1862-1890. *Past and Present*, num. 48 (August), pp. 119-155.

35. L'única resposta que aconseguírem fou que el gènere l'obtenien de cases que es buidaven a Eivissa i a fora de l'illa, la qual cosa equival a dir gairebé res.

LOS ALMACENES DEL MUSEU

MONOGRÁFICO PUIG DES MOLINS: la importancia de la Conservación Preventiva

I. ASPECTOS GENERALES

Laia Fernández Berenguer
y Helena Jiménez Barrero

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera

RESUM: Aquest article tracta sobre les creixents i canviants necessitats a nivell de conservació preventiva dels museus i més específicament de les seves àrees de reserva o magatzems. El Museu Monogràfic Puig des Molins ha tractat d'adaptar-se als nous corrents d'estudi en aquest àmbit de manera segura, prenent major consciència del paper determinant que té el medi ambient que envolta a l'objecte amb els seus nivells de conservació o degradació, gairebé igual de determinant que la pròpia matèria en la qual estan realitzats els objectes arqueològics emmagatzemats.

ABSTRACT: *This article describes the growing and changing needs in terms of preventive conservation of museums and more specifically its collection storage areas. The Museu Monogràfic Puig des Molins has tried to adapt to new trends of study in this area, becoming aware of the crucial role that the environment plays on the preservation or degradation of the stored objects, almost as decisive as the materials of which they are composed of.*

Los museos son instituciones de carácter público con el compromiso social y legal de conservar el patrimonio de todos. Sus funciones están perfectamente clarificadas y se dividen en cuatro: la documentación, la investigación, la difusión, y en el caso que nos ocupa más de cerca, la conservación de aquellos bienes considerados patrimoniales. Los museos conservan los bienes culturales con el objetivo de garantizar su transmisión a las generaciones futuras. Esta función resulta imprescindible y justifica en sí misma la necesidad de la existencia de los museos, y es sobre ella sobre la que versará este trabajo.

La conservación actual se realiza en dos campos de actuación fundamentales, por un lado la restau-

ración propiamente dicha y por otro la conservación preventiva. Cuando se visita un museo, solo se aprecia una mínima parte del total de la colección, probablemente por su valor artístico o arqueológico. Son aquellas piezas que han recibido tratamientos individualizados de restauración para mostrar a los espectadores su mejor cara. En el caso del Museo Monográfico Puig des Molins, esas serían las aproximadamente 2500 piezas expuestas en las salas. Pero el resto de los fondos del museo, no se abandonan ni se descuidan, y ahí es donde, a nuestros ojos, mas importancia adquiere la conservación preventiva.

Estos fondos se componen en una gran proporción de materiales cerámicos, elementos constructivos, herramientas e instrumentos metálicos, joyas,

vidrios, restos antropológicos y así hasta completar una lista enorme. Muchos de estos materiales jamás se expondrán en una vitrina, ni saldrán a ninguna exposición, pero sin embargo ocupan gran parte del tiempo y de los recursos de esta institución. Esa cantidad y diversidad, ha creado requisitos de conservación a los que nunca antes nos habíamos tenido que enfrentar. Sobre todo teniendo en cuenta que los recursos disponibles para la conservación no han aumentado con la misma rapidez que el número de los fondos.

El origen de nuestros fondos son las excavaciones de urgencia, excavaciones programadas, prospecciones (tanto terrestres como subacuáticas), y en menor parte donaciones o hallazgos casuales que se realizan en Ibiza y Formentera. Forman parte del Patrimonio Histórico de las islas y su lugar es este, aunque su destino final será una caja acondicionada específicamente para ellos, donde descansarán hasta que sean requeridos para investigación o estudio. En teoría tendrán los mismos niveles de atención y cuidado, aunque en la práctica sufrirán menos agresiones externas que sus compañeras expuestas al público.

Tradicionalmente los museos se han considerado templos del conocimiento, destinados a conservar para siempre el Patrimonio. Sin embargo, ese “para siempre”, está en continua revisión, porque si algo ha demostrado la Historia es que pocas cosas pueden conservarse eternamente. Ante la responsabilidad que supone la conservación de grandes cantidades de materiales, hay que buscar medios más eficientes para conservar y proteger los fondos.

Y aquí es donde surge la complicación, ¿cómo se organizan esos miles de piezas?. En la práctica, tras cumplir una serie de requisitos administrativos, los materiales pasan a formar parte de la colección permanente del MAEF y son tratados como tales. Se trasladan a nuestros sistemas de embalaje, atendiendo a su naturaleza, y se recolocan en el almacén que le corresponda, o bien, se envían al Laboratorio de Restauración, si su estado de conservación no permite su manipulación e ingreso en el área de depósito correspondiente. Otra posibilidad es que la pieza sufra un ataque biológico, lo que suele ser habitual en el caso de los objetos de naturaleza orgánica, entonces los materiales deben de aislarse en bolsas de plástico y enviados a un área de reserva,

Compactos compartimentados del Almacén 1, adaptados para diferentes tipos de materiales

sin mezclarse con otras piezas, hasta hacerles hueco en el Laboratorio.

Los almacenes del MAEF: condiciones generales de conservación

Los almacenes son áreas de reserva especialmente destinados a custodiar los objetos que no están en exhibición permanente. En nuestro caso, la distribución de las áreas de reserva por la que se ha optado, es la siguiente:

Almacén 1: Materiales delicados (separados por tipos de material; amuletos, recipientes de vidrio, cáscaras de huevo de avestruz, monedas, joyería, terracotas etc.); los materiales cerámicos procedentes de las campañas arqueológicas llevadas a cabo en la Necrópolis del Puig des Molins y su zona de protección, desde el año 1903 hasta la actualidad y los materiales etnológicos etc. Incluye una unidad exclusiva de conservación de metales, separada de

Caja de plástico rejada para materiales cerámicos, todos ellos recubiertos por aros de amortiguación

la colección permanente, que no han sido previamente tratados en el laboratorio de restauración..

Almacén 2: Materiales cerámicos procedentes del resto de yacimientos de Ibiza y Formentera. Incluye otra unidad exclusiva de metales, con las mismas características que la anterior.

Almacén 3: Materiales cerámicos de grandes dimensiones, también llamado anforario. Está dividido en dos secciones: ánforas y recipientes de grandes dimensiones de procedencia subacuática y los procedentes de yacimientos terrestres.

Almacén 4: Materiales cerámicos de procedencia subacuática no susceptibles de restauración. Materiales antropológicos, restos faunísticos y muestras arqueológicas.

Almacén 5: Materiales fragmentarios no susceptibles de restauración, elementos constructivos, materiales líticos de grandes dimensiones etc.

Al diseñar nuestros almacenes, siempre se ha tenido en cuenta el espacio real disponible, por ello tienen dimensiones muy variables, y sobre todo que, se ha tratado de que aunque no hayan sido especialmente diseñados para cumplir la función específicamente, si realicen de la forma más correcta posible su labor de almacenamiento de los objetos, contribuyendo a su conservación.

Los factores fundamentales a los que se atiende a la hora de diseñar un almacén, son:

En primer lugar, su ubicación. Tras un estudio previo de las condiciones generales de la institución, se recomienda elegir una localización que cumpla con la mayoría de requisitos que los organismos internacionales especializados en conservación consideran adecuados. Por ejemplo no resulta recomendable situarlos en sótanos o pisos altos, que suelen ser lugares más húmedos y susceptibles de sufrir incidentes relacionados con los cambios bruscos de humedad y temperatura. También en casos de conflictos armados tienen más posibilidades de resultar dañados de forma intencionada o colateral los almacenes situados en edificios anexos o en altillos o pisos superiores.

Como en nuestro caso no era factible debido a la distribución del edificio situar los almacenes en la planta intermedia, destinada a las salas de exposición, se tomó la decisión de acondicionar uno de los almacenes en planta baja y el resto en la planta superior. Para ello hubo que controlar las condiciones medio-ambientales internas del almacén mediante la instalación de los materiales constructivos adecuados (aislamiento de paredes y techos que conecten con el exterior, evitar las bajantes de

El sistema de bandejas con cama de espuma, nos permite adaptarnos a la forma del objeto, y no a la inversa

La flexibilidad de la espuma permite tallar detalles como en este caso a medida de cada una de las cuentas del collar

agua a través de ellos etc.), añadir equipos de control de la humedad y la temperatura (independientes de los de las salas de exposición y las zonas de trabajo), eliminación de la entrada de luz natural (empleando para ello estores y persianas) y limitando la iluminación artificial a las horas de trabajo.

Además, los almacenes debían ser lo suficientemente amplios como para contener los fondos en orden de forma accesible (fácil acceso y pasillos amplios que permitan tanto el tránsito del personal encargado como la manipulación y mantenimiento de las piezas que allí se encuentran) y flexible (para permitir el almacenamiento de nuevos fondos). Se calcula que un buen almacén debe disponer del espacio suficiente para el crecimiento habitual de la exposición durante al menos 10 años. Actualmente conseguir esta meta es uno de nuestros principales objetivos.

Los almacenes deben permanecer lo más limpios y asépticos posible, por lo que es necesario proporcionarles el mismo mantenimiento que se realiza en el resto del Museo, a pesar de que el tráfico y acceso de personal a los mismos sea mucho más reducido. También es importante realizar revisiones periódicas del estado de conservación de los fondos, las llamadas rutinas de inspección, que se realizan mensual o trimestralmente, dependiendo de la sensibilidad de los objetos. También es necesario realizar controles periódicos de los niveles de humedad y temperatura, ya que a diferencia de las salas, esto no se hace de forma automática,

mediante sondas que registran minuto a minuto cualquier variación de los mismos.

Además, los almacenes se mantienen siempre cerrados y permanentemente vigilados. El acceso del público u otras personas ajenas a la institución se ha restringido por motivos obvios de seguridad, existiendo salas independientes de trabajo, donde los investigadores pueden acceder a las piezas que les interesan para su estudio, previa autorización, sin tener que entrar a los almacenes.

Las condiciones de seguridad y vigilancia del edificio incluyen alarmas anti intrusión conectadas las 24 horas del día y monitorización de todos los accesos y perímetro del edificio. Además, durante el horario de apertura al público hay vigilancia activa en cada una de las plantas del Museo abiertas al público. También sistemas de detección de incendio con sensores de humo.

Aunque en las salas de exposición se pueda de alguna manera, sacrificar ligeramente los estándares de conservación en favor de la comodidad de visitantes y personal de sala, en los almacenes no es así. Los almacenes no son lugares adecuados de trabajo, ni para el personal interior ni para los investigadores. En los almacenes debe primar siempre las condiciones de conservación de los materiales: iluminación, temperatura, humedad relativa y control de los contaminantes y factores biológicos. La manera más eficaz de regular la humedad relativa es el acondicionamiento del aire, mediante el cual se mantiene la temperatura de este entre los 18 y los 20° C, y su humedad relativa en torno al 55%.

El traslado de materiales pesados, se realiza siempre empleando medios auxiliares, a veces diseñados específicamente para cada objeto

Para ello se emplean equipos de aire acondicionado y una deshumectadora industrial. Mantener semejantes estándares en las salas de exposición, con visitantes puertas abiertas a la calle, acceso de iluminación natural, iluminación artificial en las salas y trasiego continuo sería económicamente inviable a la vez que incómodo para los espectadores. Pero en los almacenes, con un acceso limitado de personal, estores y persianas que evitan la entrada de las radiaciones solares y con la iluminación artificial limitada a los momentos puntuales de trabajo, si resulta factible.

Compartimentación del espacio: compactos, armarios, bandejeros y unidades de metales

El principal problema al que se enfrentan las instituciones museográficas es la falta de espacio, el volumen de los objetos almacenados siempre se incrementa, en menor o mayor medida, pero además hay que tener en cuenta su volumen y, sobre todo, el de contenedores o envoltorios adecuados para su conservación. Para maximizar el espacio disponible, hace ya muchos años que comenzaron a instalarse compactos metálicos. Se trata de unidades independientes que se adaptan en la medida de lo posible a los espacios disponibles, a

veces incluso salvando obstáculos como los pilares de sujeción del edificio. Están fabricados en aluminio galvanizado esmaltado a fuego, para evitar los procesos de corrosión. El metal es un material mucho más resistente que la madera a la hora de manufacturar mobiliario para museos, además es inmune a los ataques biológicos y no reacciona con deformaciones físicas a los cambios en la humedad y temperatura. A pesar de su aparente rigidez, este tipo de compacto resulta muy versátil, ya que su sistema modular permite variar la altura y disposición de las baldas y adaptarse correctamente a las cambiantes necesidades del almacén. Además son muy resistentes, lo que nos permite almacenar piezas muy pesadas en su interior, materiales líticos como betilos, pequeños sarcófagos o elementos de construcción.

Para piezas de menor tamaño, delicadas o frágiles se ha optado por añadir al interior del cuerpo de los compactos una particular compartimentación interna diseñada a medida, basada en armarios y bandejeros realizados, estos sí, en madera. Aunque se trata de un material orgánico, que absorbe y expulsa vapor de agua debido a los cambios climáticos de humedad y temperatura y puede presentar problemas como alabeos, ondulaciones, pudriciones o ataques biológicos. Pero lo cierto es que resultan muy prácticos por sus posibilidades de almacenaje, su fácil manejo y su bajo coste y, para evitar alguno de los problemas anteriormente mencionados hubo que protegerlos aplicando un barniz que impide que puedan expulsar elementos nocivos que manchen o aceleren los procesos de degradación de los materiales. Por ejemplo, los objetos realizados en plomo no deben colocarse en contacto directo con la madera, pues los ácidos orgánicos que esta desprende, pueden acelerar el proceso de oxidación del metal. Otros muchos objetos pueden resultar dañados por la humedad o los microorganismos si están en contacto directo con superficie de madera. Para evitar estos riesgos se debe tener un estricto control sobre las condiciones ambientales del medio, y para disminuirlos se emplearon para la construcción de los armarios y estantes, maderas secas y tratadas previamente con inmunizantes. Posteriormente se realizó además un barnizado completo de todas la bandejas, para evitar que la madera porosa

Las unidades de metales pueden almacenar de manera ordenada y segura, grandes cantidades de materiales

y sin tratar se viera afectada por las variaciones de humedad relativa del ambiente.

Aun así, para una mayor seguridad se todos aíslan los objetos del contacto directo con la superficie de madera, empleando para ello todos nuestros recursos, como recubrimientos de espuma de poliestireno de celda cerrada en forma de bandejas, cajas de plástico, forros de Incopor® o plástico de burbujas, etc.

Protección de los materiales arqueológicos: contenedores y envoltorios

Para el almacenaje de objetos arqueológicos se recomienda emplear materiales que los aíslen entre sí y los protejan de la acción del medio. No se pueden usar materiales de origen natural como papeles o telas, pero sí ciertos tejidos sintéticos. Los más utilizados por sus características y fácil adquisición son el Icopor (textil sintético no tejido microperforado que resulta, eso sí, algo caro) y diferentes variedades de plástico. Con el material plástico hay que tener la precaución de realizar perforaciones que faciliten la circulación de aire que evite la condensación de humedad y eviten el aumento de temperatura que estimule el crecimiento de microorganismos en el interior de bolsas o envoltorios. El más conocido es el plástico de burbujas, que es el más económico, pero siempre ha de situarse del revés, para evitar el efecto abra-

sivo de las burbujas sobre la superficie original del objeto. Además tiende a atraer más el polvo.

La espuma de polietileno de celda cerrada es un material no abrasivo, es liviano, fuerte, con excelente resistencia a la abrasión. Su uso es ideal para protección de superficies y como material amortiguador. Es recomendable para el almacenamiento de objetos por su coste y resistencia, es elástico, inerte; no absorbe agua ni recoge polvo. Tiene la capacidad de amoldarse a la forma de cada objeto, abrazándolo sin añadirle presión.

Los contenedores son otro elemento fundamental a la hora de organizar los materiales en el almacén, estos son siempre de plástico, evitando en todo caso las cajas de madera o cartón y pueden ser abiertos, lo que facilita la localización de los materiales (sobre todo si tenemos en cuenta que una vez cerrado el compacto sobre sí mismo, el problema de la iluminación y la acumulación de polvo y elementos contaminantes, se elimina) o contenedores cerrados con tapa, para aquellos materiales más delicados como los restos antropológicos.

Identificación de los materiales: el siglado arqueológico

Todos los materiales arqueológicos han de estar individualizados mediante una sigla. Dependiendo de las características de la pieza, el siglado podrá ser directo (escrito sobre la superficie del objeto) o

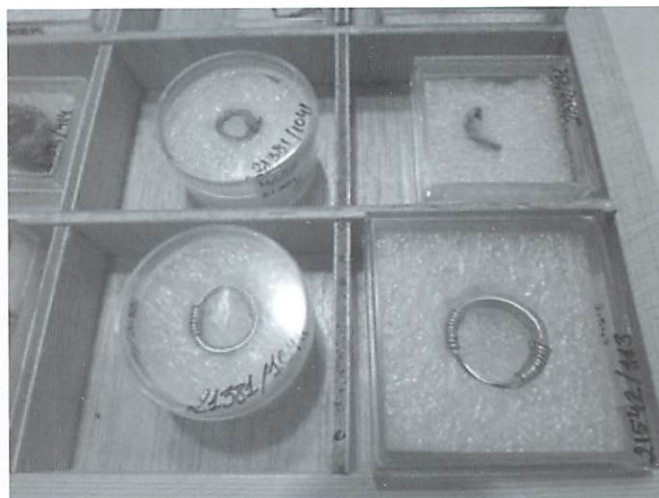
indirecto (escrito sobre un soporte externo o unido al objeto: etiqueta colgante, bolsa de plástico, cartela, etc.).

La sigla ha de contener los siguientes datos: sigla, compuesta de un número de registro del MAEF, formado por el año de campaña y a continuación el número de orden. Los conjuntos de restos orgánicos o los elementos de pequeño tamaño pueden ser almacenados sin sigla directa; en estos casos, se almacenarán en bolsas individualizadas con cierres Zip y con etiquetas indirectas. También se puede siglar la fauna y el hueso, siempre que el tamaño lo permita. Los materiales utilizados para el siglado han de cumplir tres características técnicas para asegurar el buen comportamiento, el correcto envejecimiento y la no agresión al material patrimonial. El primero es la reversibilidad, cualquier material aplicado sobre un objeto ha de ser fácilmente eliminable del mismo. Además ha de ser compatible y respetuoso con los materiales originales, para no causar daño al objeto (permitiendo por ejemplo, la transpiración de la superficie del objeto a siglar). Por último debe ser de probada eficacia en el campo de la restauración y de composición técnica conocida.

El inventario informático: el sistema DOMUS

En los almacenes no deben ingresarse piezas que no hayan sido previamente inventariadas. En nuestro caso el sistema de inventario de ubicación con la respectiva numeración de las piezas que se encuentran en un almacén para su fácil ubicación y control está informatizado. El registro de cada uno de los objetos debe ubicarse en un lugar visible, en el exterior de la caja y en la propia pieza. Y lo más práctico es que toda esta información se vaya gestionando informáticamente, en nuestro caso empleando el programa DOMUS, un sistema informatizado de documentación y gestión museográfica derivado del proyecto de Normalización Documental de Museos emprendido por la Subdirección General de Museos Estatales (SGME).

Es un sistema de gestión de la documentación generada por todo el museo, no solo a nivel conservación, y forma parte de un ambicioso plan de la SGME en el marco del Programa de Colecciones

Los objetos de pequeño tamaño, más susceptibles de pérdida, tienen cama a medida pero dentro de una cajita de plástico de un tamaño acorde

del Plan Integral de Museos Estatales. Entre sus líneas de actuación se encuentran la dotación de infraestructuras técnicas informáticas e implantación de Domus en los museos; campañas de inventario y catalogación; elaboración y publicación de tesauros; mantenimiento correctivo y perfectivo de la aplicación; convenios de colaboración con las CCAA para la implantación de Domus fuera del ámbito de la SGME. El objetivo último es el desarrollo de un catálogo colectivo de museos a nivel estatal.

La manipulación de los fondos

Las personas que se encuentran en contacto con las colecciones, somos muchas veces responsables de los daños causados a las piezas depositadas en los almacenes. No se trata de un daño intencionado, claro está, pero en ocasiones no realizamos de forma adecuada los tratamientos de mantenimiento o manipulación de las obras. Desafortunadamente, la mayoría de los incidentes, se producen durante las labores de limpieza, manipulación o traslado y durante los trabajos de restauración.

Por ello, la manipulación de las piezas, no es algo que podamos tomar a la ligera. Cualquier error o descuido en este aspecto, puede tener consecuencias irreparables para los bienes. Para empezar, no se deben seguir consejos “caseros” de conservación, es decir todos aquellos que aparecen

publicados en revistas no especializadas, blogs de restauración que se hacen eco de trucos transmitidos de forma oral. Generalmente, y aunque den estupendos resultados en otro tipo de objetos artísticos o etnográficos, suelen causar daños irreversibles a los materiales arqueológicos.

Además, antes de manipular y trasladar las obras se deben considerar algunos aspectos de orden práctico, como determinar si el objeto se encuentra en las condiciones adecuadas para ser manipulado y estimar su peso y tamaño. Siempre que sea posible, los objetos deben manipularse sólo cuando sea necesario, y evitando traslados innecesarios.

Existen algunas recomendaciones generales para llevar a cabo la manipulación de las piezas, como evitar el uso de objetos personales (anillos, cadenas...) que puedan provocar daños, el uso de guantes (que deben ser de algodón o de látex quirúrgico, dependiendo del tipo de objeto a manipular) y la vestimenta adecuada (bata de laboratorio, guardapolvos etc.).

A la hora de manipular cualquier objeto arqueológico hay que tener en mente algunos aspectos importantes, que a veces no se plantean hasta que se ha producido el desastre.

Se debe verificar siempre que los objetos se encuentren libres de polvo, grasa o suciedad. Especialmente hay que estar atentos a la presencia de ataques biológicos, como ya hemos dicho estas piezas no pueden continuar su camino a los almacenes sin una parada en el laboratorio de Restauración.

Generalmente, se recomienda eliminar aquellos envoltorios temporales o amortiguantes que se le hayan podido emplear para el transporte, no suelen estar elaborados con materiales inertes, y su función temporal los vuelve inestables y a la larga un problema de conservación. Lo ideal es que los nuevos envoltorios o superficies de contacto con el original estén limpios, evitando en la medida de lo posible las reutilizaciones.

A veces resulta recomendable trasladar una pieza cada vez a no ser que por su tamaño puedan reunirse varios objetos en una bandeja o caja, separándolos unos de otros con material amortiguador. Aquellos objetos más voluminosos, como los recipientes de cerámica, se deben sujetar firmemente

Los grandes recipientes cerámicos, a pesar de tener bases firmes, se refuerzan con sistemas de sujeción y amortiguación, para evitar daños al desplazar los compactos

por la base y situar una de las manos en la parte superior frontal. Aunque parezca lógico pensar que una jarra está diseñada para ser sujeta por las asas, en el caso de materiales arqueológicos jamás se debe sujetar las piezas por sus partes salientes (ya sean picos, asas, motivos plásticos decorativos, y en general, decoraciones o partes salientes). Siempre hay que evitar el contacto directo de los objetos con el cuerpo de la persona que realiza el movimiento.

El material fragmentario, que es una parte importante de nuestros fondos, es recomendable manipularlo y embalarlo por separado, evitando grandes acumulaciones de material. Está claro que una bolsa de 15 fragmentos de cerámica delicada, no tendrá 15 fragmentos la próxima vez que la movamos, ten-

drá 17 o 18. Eso implica más trabajo añadido, porque hay que indicar en cada fragmento a que objeto pertenece, con el mismo número de sigla y las etiquetas que sean necesarias. Es recomendable siglar cada fragmento si la pieza no va a pasar por un tratamiento completo de restauración.

Otro aspecto importante del análisis visual es identificar y eliminar cualquier resto de adhesivo o de sistemas de unión temporal como cintas de embalar, celo, etiquetas etc. Con una humedad tan alta como la de Ibiza, en menos de 24 horas, los restos de una cinta adhesiva son prácticamente imposibles de eliminar totalmente de la superficie de una pieza de cerámica porosa.

Los objetos que por su forma y materiales son más delicados (materiales orgánicos, por ejemplo), requieren una serie adicional de recomendaciones específicas para su manipulación, como evitar el contacto directo con las manos, la ropa e incluso las superficies no protegidas del almacén y empleando sistemas de transporte adecuado a su tamaño y a su naturaleza.

Los objetos de grandes dimensiones y peso (como por ejemplo, las estatuas, los betilos, los sarcófagos, etc.) deben seguir ciertas recomendaciones especiales, como son asegurar las partes sueltas. Para aquellas piezas que cuenten con base o peana propia, debe colocarse una mano bajo ella y otra en la parte superior. Al igual que con las cerámicas, no sujetar los elementos salientes (nariz, brazos, piernas, manos, dedos o accesorios) porque podrían ocasionar grietas o desprendimientos. No deben arrastrarse las piezas pesadas, antes de plantearse si quiera el desplazamiento de una pieza especialmente complicada, analizar cuantas personas se precisa para ello y contar siempre que sea posible con medios auxiliares de transporte. Hay que intentar trasladar las piezas de grandes dimensiones, siempre en la posición en la que normalmente se encuentran, evitando volcar o voltear las piezas para su traslado.

No es recomendable apilar los objetos o recipientes unos encima de otros, y en caso de que por su naturaleza sea factible hacerlo, y no suponga un riesgo (por ejemplo platos, bandejas o azulejos), colocaremos siempre material amortiguador inerte entre las piezas.

Las cajas o recipientes de los almacenes tienen que estar debidamente rotulados, a fin de permitir identificar la intervención arqueológica de la cual proceden. Es preferible que tengan una medida que permita el manejo o transporte manual cómodo, pero con la consistencia y resistencia que permita garantizar una custodia correcta de los bienes.

Se almacenan por separado del resto de materiales, siempre por tipo de material y no atendiendo a otros criterios de ordenación, los objetos realizados en cualquier clase de metal, el vidrio, las monedas, los objetos de hueso, las cáscaras de avestruz, las terracotas, las muestras de tierra y materia orgánica, los restos antropológicos o faunísticos, la malacofauna, la joyería y las piezas completas o susceptibles de restauración.

BIBLIOGRAFÍA

- PLENDERLEITH, H.J. (1956): *The conservation of antiques and work of art*, London, Oxford University Press
- CALVO, A (2003): *Conservación y restauración. Materiales, técnicas y procedimientos. De la A la Z*, Barcelona.
- HIDALGO, J.M (1996): *La Conservación Preventiva de bienes culturales*, Coloquio Internacional, Vigo.
- GARCIA FERNÁNDEZ, I.M. (1999): *La Conservación Preventiva y exposición de obras de arte*, Serie Historia y Patrimonio, Ed. KR.
- GÓMEZ MORAL, F. (2004): *Conservación de metales de interés cultural*, Quito: Banco Central de Ecuador.
- PUGÈS I DORCA, M y FERNÁNDEZ BERENGUÉ, L. (2012): *La Conservación Preventiva durante la exposición de materiales arqueológicos*, Ed. Trea.
- VV.AA.(1969): *La conservación de los Bienes Culturales, Museos y Monumentos*, XI Unesco.

NOTES BREUS

Los cuentacuentos históricos

en la labor DIDÁCTICA del MAEF

Carmen Mezquida Ortí
Helena Jiménez Barrero

“Si queréis hijos inteligentes, contadles cuentos de hadas”

Albert Einstein

Prácticamente no hay estudio didáctico que no alabe los numerosos beneficios de contar cuentos a los niños desde edades cada vez más tempranas, tanto en el ámbito doméstico como en la escuela o en los espacios públicos (bibliotecas, librerías etc.). La narración o lectura de historias infantiles por parte de los padres, suele formar parte de los más bellos y tiernos recuerdos de nuestra infancia. Pero si analizamos el tema en profundidad,

no se trata exclusivamente de una de las expresiones innatas y más antiguas de cariño entre padres e hijos, sino de una fantástica herramienta para estimular aspectos tan dispares como el desarrollo del lenguaje, la imaginación, la fantasía y la creatividad, la empatía o los valores morales y sociales etc. Desde tiempos inmemoriales se ha empleado la narración oral como una forma de conectar a los más pequeños con el tejido social y cultural en el que han

El cuentacuentos "La princesa y el demonio", una de las historias egipcias más conocidas

nacido, y que convertirán en una herramienta más para su desarrollo.

Nuestra experiencia didáctica en un ambiente muy específico, como es el caso de un museo, y para más particularidad un museo de temática arqueológica y dedicado de forma monográfica al tema de la muerte, nos hizo plantearnos la necesidad de adaptar, sobre todo de cara a los más pequeños, determinados aspectos de las visitas o de los recorridos arqueológicos, para que niños de cada vez edades más tempranas pudieran disfrutar y aprovechar sus visitas a la Necrópolis.

Pero, ¿cómo hacerlo sin provocar en los niños miedo o desconcierto ante un paso tan complicado como es la muerte?, ¿cómo adentrarlos en el pasado de forma que no les provoque rechazo o sensación de aburrimiento?, ¿Cómo fijar en ellos conocimientos arqueológicos sin sentarlos en un aula y bombardearlos con datos y fechas?. Para el Departamento de Didáctica siempre ha sido fundamental la proximidad con los pequeños y adaptarles el discurso historiográfico del Museo de forma amena y divertida, pero fijando una serie de conocimientos mínimos

adecuados para cada una de las edades o ciclos formativos.

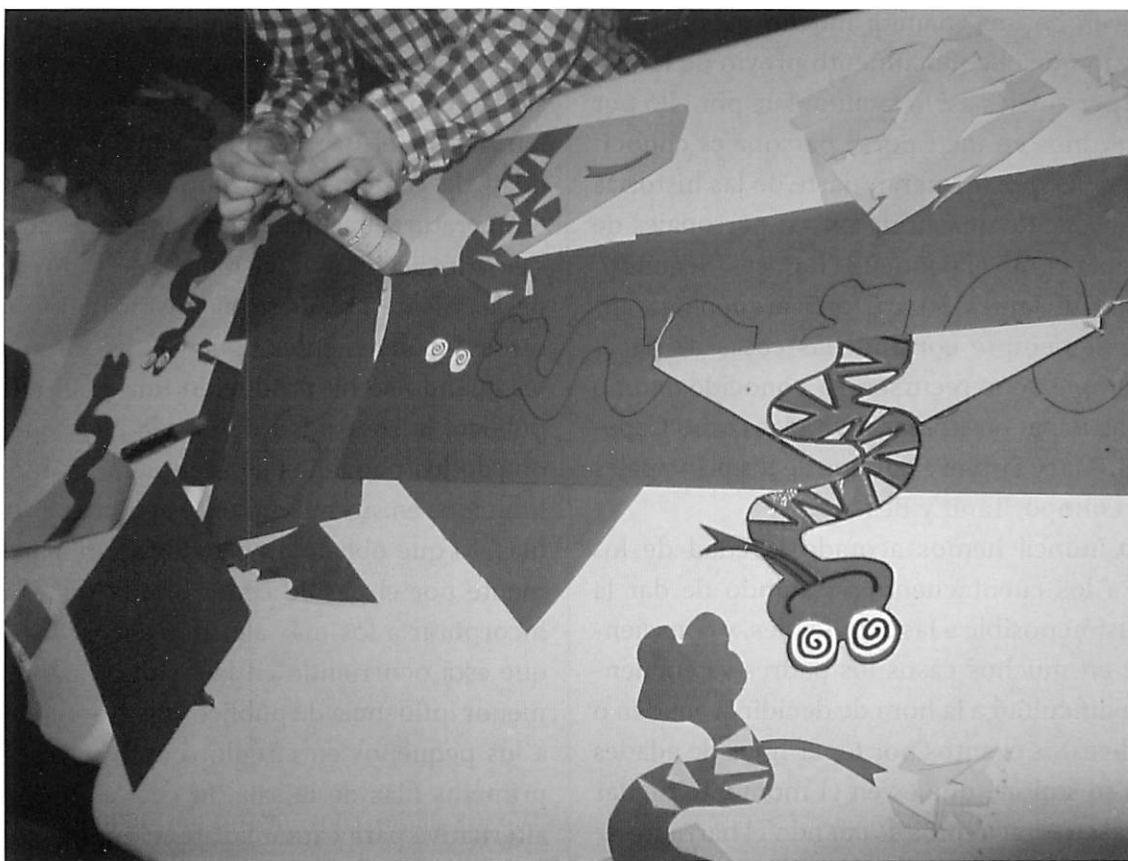
Es en este punto donde nos dimos cuenta del valor de la fabulación a la hora de aproximarse a los pequeños, no se trata de endulzar la realidad o tergiversar los procesos históricos para hacerlos encajar en un esquema que podamos adaptar según nuestros intereses particulares, al contrario se trata de encontrar un camino para acercarnos a ellos de manera directa, empleando recursos y estrategias que ya controlan y tengan asimilados como propios, y ahí es donde cuentos, leyendas y fábulas se convierten en una herramienta imprescindible y de gran valor educativo.

A la hora de afrontar una visita escolar, los monitores son conscientes de que lo primero que hay que romper entre los pequeños visitantes y el conocimiento que puedan obtener de la visita, es la vitrina que los separa de los objetos que se exponen en sus salas. Los objetos, por bellos y antiguos que puedan parecer, son solo objetos sino tienen un referente personal para ellos. La manipulación de réplicas, la utilización de indumentarias propias de la época, cualquier cosa que facilite el acercamiento virtual al objeto de la visita es imprescindible hoy en día a la hora de planificar una visita infantil. Pero además, está demostrado que los niños se identifican de forma instintiva con los personajes de sus cuentos favoritos, y cuando les hablamos de un determinado momento histórico, poner nombre o identificar a personajes con los que puedan mostrar afinidad favorece enormemente que presten atención a lo que se les está tratando de contar.

Un pequeño ejemplo, las emociones no han variado a lo largo de la historia, los niños romanos jugaban, vivían y sufrían igual que los pequeños de hoy en día, de hecho los cuentos ayudan a los pequeños a identificar sus propias emociones y las de los demás, lo que lleva a desarrollar la empatía con esos pequeños, tan lejanos en el tiempo pero tan cerca a nivel emocional.

Además en un ambiente fabulado los niños tienden a relajarse, al tiempo que aumenta su capacidad de prestar atención y mientras se entretienen absorben sin darse cuenta conocimientos que de otra manera resultarían confusos.

Mediante los cuentos, las fabulaciones y en general cualquier actividad didáctica dirigida al público

Actividad plástica realizada tras uno de los cuentacuentos de temática egipcia

infantil, se fomentan sentimientos de proximidad hacia una institución, el Museo, que en un primer momento puede considerarse como un sitio a priori poco apto para las actividades lúdicas.

En este contexto surgió la idea, hace ya unos años de añadir los cuentacuentos al programa de actividades del Museo Arqueológico de Ibiza, bajo el título de *Contam uns Contes: hitories que vénen de lluny, vestides de conte, per fer-nos sommiar* y que comenzaron su andadura en el año 2011. Se trataba de una iniciativa que abrazamos con muchísima ilusión, pero para la que a priori teníamos que afrontar varias limitaciones importantes.

Primero, la preparación específica de los participantes. Lamentablemente ninguno de nosotros contábamos con formación previa en este tipo de actividades. No somos actores ni cuentacuentos profesionales, y carecíamos de herramientas artísticas o recursos de actuación o fabulación previa. Esa limitación nos ha obligado a esforzarnos al máximo, poniendo en práctica todos nuestros demás recursos (conocimientos históricos, imaginación, entusiasmo, improvisación y una gran dosis de falta de

vergüenza, para salir al escenario y tratar de hacer pasar un buen rato a los pequeños asistentes).

Segundo, la selección de las historias narradas. Desoyendo las normas más básicas de cualquier manual de cuentacuentos, nos alejamos de las historias tradicionales (que no tenían cabida en la programación del Museo) y nos embarcamos en historias y leyendas históricas tan alejadas del público infantil actual, como son por ejemplo las leyendas del Antiguo Egipto. La mayoría de estas leyendas, no están noveladas ni adaptadas previamente al público infantil. Ahí es donde nos encontramos con el principal problema, la adaptación de los textos, a veces incompletos, de algunas de estas historias, sin desvirtuarlas pero haciéndolas asequibles y comprensibles para los niños. Aun así es cierto que hemos comprobado que resulta muchísimo más sencillo para los pequeños conectar con historias que ya conocen, como es el caso de la leyenda de Sant Jordi y el dragón, que en sus diferentes versiones (la de Sant Jordi difiere bastante de la del dragón), hemos venido poniendo en práctica con motivo de la celebración del día del libro el 23 de abril, los últimos tres años. En este tipo de historias

se introducen de una manera mucho más natural, quizás por lo que el conocimiento previo de la historia o los personajes así lo facilita. Fue por ello por lo que pensamos en incorporar personajes conocidos, o al menos que formaran parte de las historias de manera reincidente, surgieron así personajes de factura propia como el pequeño “Ramses, Segundo” o Cordelia Full James Stuart, una arqueóloga aficionada, casi siempre con muchas cosas de decir. También empleamos recursos ya conocidos como invitar a participar a estrellas invitadas como Capucita Roja, Mary Popins, algunos de los principales dioses del Olimpo, Tanit y Bes etc...

Tercero, nunca hemos acotado la edad de los asistentes a los cuentacuentos, tratando de dar la mayor difusión posible a las actividades, y conscientes de que en muchos casos los padres se encuentran con la dificultad a la hora de decidir si acuden o no a uno de estos eventos por tener hijos de edades dispares. Eso supone que es en el momento de dar comienzo al cuentacuentos es cuando el narrador se da cuenta realmente de la edad media de los asistentes, desde niños de tres años, ante los que hay que bajar la voz y controlar los impulsos, porque suelen sobresaltarse pasando por la infinidad de pequeños de edades intermedias, entre los cuatro y los nueve, a los que hay que capturar e introducir en la historia alternando recursos como las onomatopeyas, los cambios en las voces, la capacidad del narrador para moverse y mantener al mismo tiempo el contacto visual e incluso ser capaz de interrelacionar con ellos, contestando y formulando preguntas, planteando juegos, interaccionando con imágenes, música etc. Un tercer sector, que son aquellos asistentes mayores de nueve años, muchísimo menos numeroso, algunos de los cuales pueden incluso tener conocimientos previos sobre la historia y el momento histórico en el que ocurre la misma.

Cuarto, la disposición del espacio. Al tratarse de una actividad infantil en grupo, debe realizarse en un ambiente cómodo y distendido. En nuestro caso tenemos la suerte de contar con una excelente sala de conferencias con un aforo de 80 plazas. La sala cuenta al mismo tiempo elementos muy positivos,

sobre todo de carácter técnico. Así cuenta con un cañón proyector de imágenes con calidad profesional, equipo de sonido que permite incluso a los narradores el uso de micros inalámbricos, posibilidad de cambios en la iluminación, control de la temperatura, tarima ligeramente elevada sobre la sala para facilitar la visión desde todos los puntos de la misma etc. Pero al mismo tiempo presenta otros inconvenientes, que se hacen más patentes cuando se ha producido una gran afluencia de público, la sonoridad de la sala hace que los sonidos de los pequeños se acentúen, los niños se ven limitados en sus movimientos y a ocupar las últimas filas, lo que obliga al narrador a circular continuamente por el pasillo central de la sala tratando de incorporar a los más alejados del escenario, con lo que está ocurriendo en la tarima. Cuando hay una menor influencia de público solemos tender a sentar a los pequeños en círculo o exclusivamente en las primeras filas de la sala, lo cual es una estupenda alternativa para captar su atención.

Otro aspecto a tratar en el trabajo de los cuentacuentos es el desarrollo de la capacidad creativa de los pequeños, por lo que solemos terminar el cuento con alguna actividad plástica vinculada con la historia, para tratar de fijar aspectos importantes y además potenciar la creación de un pequeño recuerdo (un marcapáginas, una pequeña marioneta, un dragón...) realizado por ellos mismos.

Podemos decir en términos generales que se trata de una actividad realmente enriquecedora para el Museo y sobre todo para aquellos que más vinculado estamos con ella y que esperamos pueda seguir en marcha muchísimo tiempo, y nos permita seguir aprendiendo y disfrutando de ella como hasta ahora.

BIBLIOGRAFÍA

- Montero, B. (2010): Los secretos de los cuentacuentos. Ed. CCS, Madrid.
- Casado, A. (2003): Cuentos contados, Ed SM, Madrid.
- Red Internacional de cuentacuentos: www.cuentacuentos.eu

Intervención ARQUEOLÓGICA

submarina en GRUM DE SAL

(Isla Conillera)

Marcus Heinrich Hermanns

Instituto Arqueológico Alemán

marcus.hermanns@dainst.de

Después de casi 20 años, en octubre de 2013 se reanudaron los trabajos arqueológicos en el pecio romano de Grum de Sal, situado en la costa sudoriental de la Illa Conillera, a la entrada de la bahía de Sant Antoni de Portmany. Durante este año 2014 los esfuerzos se centraron en la recuperación del contexto arqueológico de este yacimiento y en la planificación de una intervención para el próximo año.

Desde el punto de vista historiográfico de la arqueología submarina en España el pecio de Grum de Sal es interesante por ser uno de los primeros pecios estudiados con metodología arqueológica en aguas nacionales. Las intervenciones arqueológicas se realizaron ya en los años 1960-1962 por José María Maña de Ángulo y Benito Vilar-Sancho, y en los años 1982, 1991 y 1992 por un grupo de investigadores dirigido por Belén Martínez. Sin embargo, ya en el momento de su hallazgo en 1960, el lugar presentaba claras evidencias de haber sufrido intervenciones clandestinas.

Durante los trabajos para la redacción de la carta arqueológica del litoral de la Isla de Eivissa se realizaron en los últimos años diversas inmersiones de comprobación en el lugar, pudiéndose apreciar una progresiva erosión del conjunto arqueológico y un retroceso de la pradera de posidonia. Durante las sucesivas intervenciones arqueológicas se había ido ampliando el claro de arena dentro de la pradera de posidonia y, una vez abandonados los trabajos, ésta no se regeneró – es más, viendo la mata muerta que iba quedando, era evidente que por sí sola incluso iba retrocediendo.

El interés por volver sobre el lugar era alto y los objetivos diversos: realizar una intervención de comprobación del estado de conservación del contexto para valorar tanto una intervención de estudio,

como para evaluar los pasos adecuados para una conservación in situ, según lo recomienda la Convención UNESCO sobre la Protección del Patrimonio Cultural Subacuático (París 2001); también interesaba el estudio de los parámetros de crecimiento de la *posidonia oceanica* con el fin de recuperar la pradera y así averiguar la relación de ésta con el contexto arqueológico.

Hasta el momento este yacimiento arqueológico de época romana es el único conocido en aguas de las Pitiusas que presenta restos conservados del casco de la embarcación. Desde el punto de vista de la arquitectura naval, cabe destacar que éstos presentan una característica atípica que consiste en un refuerzo entre las cuadernas. Estos estremiches fueron interpretados por los excavadores como un refuerzo al plano inicial, instalado posteriormente, para adaptar la nave a las condiciones de navegación atlántica (Martínez-León 1993). Sin embargo, hasta el momento no se conocen paralelos en la arquitectura naval romana.

Se trata de restos de un mercante de época romana (siglo I d.C.) de alrededor de 25 metros de eslora. La carga, que constaba de ánforas tipo Dressel 14 de origen lusitano, se halló esparcida por un área de aproximadamente 25 x 10 m a comienzos de los años 60 del siglo XX. En el momento de su hallazgo las ánforas todavía formaban una unidad compacta de tres capas y seis filas. El contenido era *garum*, es decir, salsa de pescado. Cierta número de ánforas presentan agujeros en la parte más ancha, muy probablemente producidos por fricción y degaste poco antes y/o durante el naufragio. Del barco se hallaron restos del casco y parte del equipamiento, tal como cerámica para uso de abordaje y tejas (*tegulae*) que posiblemente se usaron como suelo para la

combusta de la embarcación o para cubrir la escotilla de carga. Además, en la documentación arqueológica se menciona un cepo de ancla de plomo, el cual se extravió en algún momento desde entonces.

En el ARQUA –Museo Nacional de Arqueología Subacuática de Cartagena– se pudo identificar un lote de materiales perteneciente a la intervención del año 1992. Los materiales en fase de estudio constan de fragmentos cerámicos, objetos metálicos y restos de madera. En cuanto a la cerámica, probablemente de diversa cronología, hay que decir, que ésta mas bien provenía de la ensenada Racó des Grum de Sal en general, que según la información publicada hasta el momento, se usaba como fondeadero de resguardo desde época romana hasta al menos la época bajomedieval (Martínez-León 1993). Cabe mencionar en este contexto el ancla de época bizantina documentada no lejos de la ensenada y publicada recientemente por el autor (Hermanns 2013).

Los objetos metálicos son principalmente clavos de bronce y planchas o láminas de plomo que formaban parte del revestimiento del casco de la embarcación. Llamen la atención dos clavos grandes de una aleación de cobre y estaño (latón), de los cuales por el momento se desconoce la exacta contextualización arqueológica. Podría muy bien tratarse de piezas sin conexión con la embarcación romana en cuestión y formar parte de los objetos perdidos en la ensenada.

Una primera aproximación a la madera utilizada en la construcción de la embarcación, de la cual se tomaron muestras durante la intervención en octubre de 2013, son los resultados de los análisis realizados en el laboratorio dendrocronológico del Instituto Arqueológico Alemán de Berlín (Alemania) resultando que, mientras que las cuerdas presentan una estructura con anillos de crecimiento amplios, probablemente se trate de una especie de pino, las muestras de las tracas del foro de la embarcación presentan anillos de crecimiento estrechos, lo que induce a pensar que se trate de otra especie de pino. Hasta el momento no se ha podido determinar. También se documentó una lengüeta de conexión cuya madera, hasta el momento, no se ha podido reconocer en absoluto. Esto lleva a pensar en una especie inusual.

La medición cronológica de las maderas recuperadas reveló una secuencia de poco más de 80 anillos de crecimiento. La curva resultante no se

ajusta de momento a ninguna de las curvas de referencia consultadas. Dos muestras de los anillos extremos se enviaron al laboratorio de la Universidad de Georgia para un análisis de C14, junto con el análisis por Wigglematching. La distancia entre las dos muestras es de 83 años y el resultado calibrado preliminar es de una edad 90-50 a C (1 sigma), por lo tanto el barco podría ser mucho más antiguo de lo que se pensaba. Aún así, todavía es pronto para poder hacer afirmaciones, ya que esto podría deberse a un largo periodo de servicio o al reciclaje de ciertas maderas para su construcción inicial.

La carga consistía en ánforas de tipo Dressel 14 de origen lusitano. En los fondos del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera se pudieron identificar y documentar alrededor de 67 ejemplares. Se procedió a un muestreo para su análisis químico que se realizará por medio de activación de neutrones (AAN), utilizando el reactor portugués de investigación (RPI, IST/ITN, Sacavém) como fuente de neutrones. El objetivo de este estudio es complementar el análisis formal hecho sobre las formas cerámicas a través de la caracterización química de las pastas, como medio para esclarecer los circuitos de distribución y consumo, sobre todo los de largo recorrido, de los productos producidos en las alfarerías lusitanas, ya sea en los alfares del grupo de la cuenca del Tajo o en los de la cuenca del Sado, y las relaciones comerciales entre la Lusitania y otras provincias del Imperio. Este análisis comparativo que ahora se pretende realizar permite dar continuidad y confrontarlo con varios trabajos que se vienen realizando en Portugal desde hace dos décadas. Desde un punto de vista puramente práctico, lo que se pretende es analizar arqueométricamente las muestras de las ánforas lusitanas del Grum de Sal y determinar su proveniencia, tanto a nivel general (cuenca productora) como a nivel particular (alfarería), si es posible. Con esta intención, y a través de los resultados/indicadores obtenidos, se intentará buscar asociaciones con los alfares ya conocidos y caracterizados recogidos en la “Base de Datos de los Centros Productores de Época Romana” del grupo *GeoLuc* del Instituto Superior de Tecnologia (IST) / Instituto Tecnológico Nuclear (ITN) de Lisboa.

Para el conjunto de la carga se conocen diversos yacimientos en el Mediterráneo occidental como posibles referencias, de los cuales cabe destacar

Imagen del pecio romano de Grum de Sal (Sant Antoni de Portmany)

los pecios de Cap Benat I (Parker 1992: 98 n° 172 - Etienne - Mayet 2002, 195 no. 33) y el de Fos 1 (Etienne - Mayet 2002, 193 no. 25) en la costa Sur de Francia; el del Puerto de Mahón (sin publicar, veáse Etienne - Mayet 2002, 192 no. 16) en las Baleares y el de Sud Lavezzi 3 (Etienne - Mayet 2002, 196 no. 38) en la zona del Estrecho de Bonifacio.

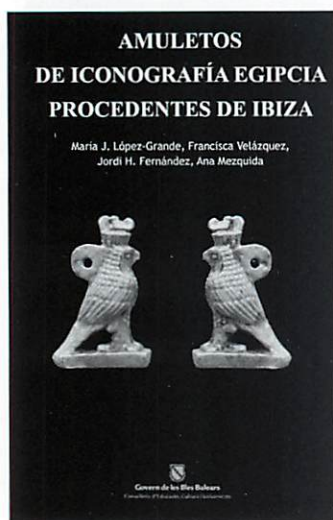
AGRADECIMIENTOS

Estos trabajos fueron financiados por el Instituto Arqueológico Alemán, al cual también debo agradecer la buena disposición del personal, procedente de diversos departamentos del DAI pero eficazmente reunidos en esta ocasión para el proyecto concreto. Tanto a la Conselleria d'Educació, Cultura i Patrimoni y a la de Medi Ambient del Consell Insular d'Eivissa como al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera hay que agradecer también el esfuerzo, y no solo administrativo, para echar a andar un proyecto embarrancado desde tanto tiempo. Finalmente mi agradecimiento al Grupo Especial de Actividades Subacuáticas (G.E.A.S.) de la Guardia Civil, división de Ibiza, por el apoyo logístico y personal prestado.

BIBLIOGRAFÍA

- B. Vilar Sancho, J. M. Mañá de Angulo, Informe sobre la excavación arqueológica en la Bahía de San Antonio Abad (Ibiza), *Noticiario Arqueológico Hispánico VI*. 1-3, 1962, 177-188.
- B. Vilar Sancho, J. M. Mañá de Angulo, Informe sobre la segunda fase de la excavación arqueológica realizada en aguas de la Bahía de San Antonio Abad, de Ibiza, *Noticiario Arqueológico Hispánico VII*. 1-3, 1963, 188-194.
- A. J. Parker, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean & the Roman Provinces*. BAR IntSer 580 (Oxford 1992) 153 n° 334.
- C. León Amores, The Roman wreck of Grum de Sal (Ibiza, Baleares). En: H. Tzalas (ed.), *Tropis V. 5th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Nauplia 1993 (Atenas 1999) 19.
- R. Étienne, F. Mayet, *Salaisons et sauces de poisson hispaniques*. Trois clés de l'Économie de l'Hispanie Romaine 2 (Conimbriga, 2002) 133-135, 191 cat. n° 11.
- M. H. Hermanns, Vestigios altomedievales procedentes de las aguas de Ibiza/ Eivissa (Islas Baleares), *Archivo Español de Arqueología* 86, 2013, 251-260.
- B. Martínez Díaz, C. León Amores, Proyecto de la carta arqueológica submarina del litoral de Ibiza (Baleares, España), *II Curso de arqueología subacuática* (Madrid, 14-16 diciembre 1993), 267-273.

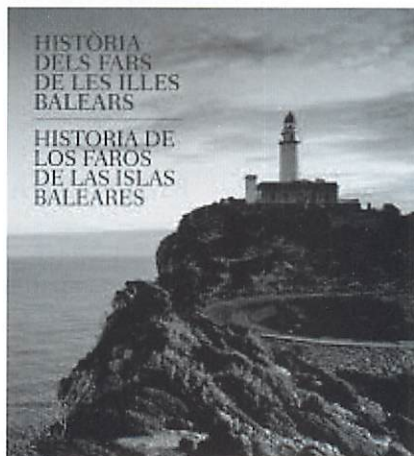
NOVETATS bibliogràfiques

AMULETOS DE ICONOGRAFÍA EGIPCIA PROCEDENTES DE IBIZA. María J. López Grande; Francisca Velázquez; Jordi H. Fernández y Ana Mezquida. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 69. València, 726 pàgs., amb fotografies i dibuixos en color.

Es tracta d'una cuidada posada al dia de tots aquells amulets de procedència egípcia recuperats a l'illa d'Eivissa, i conservats tant en diferents institucions museístiques com en col·leccions privades de tot el país. L'obra, molt extensa i concreta, analitza i cataloga iconogràficament un total de 704 peces i es vertebrada en tres aspectes importantíssims perquè qualsevol persona que decideixi acostar-se a ella, ja siguin aficionats o estudiosos del tema se submergeixin per complet al món màgic dels amulets egipcis. El primer aspecte que tracta l'obra amb deteniment és la definició del que era un amulet per a aquells que creien i veneraven la seva ocupació, des dels seus significats més obvis (la protecció, l'ornament, el component religiós etc.) a aquells que poden relacionar-se amb aspectes més complexos i ocults d'un element carregat de significats, poder i afectivitat pels qui els portaven, tant en la vida com en la mort. Un altre aspecte,

especialment destacat, és ressaltar la concepció egípcia del seu origen, des d'un gran nombre de punts de vista: la seva classificació teòrica en la historiografia del tema, la seva etimologia, aspectes vinculats a la seva manufactura i matèria primera, al seu ús dins de les creences egípcies, etc. El tercer aspecte, el més definitori, és l'anàlisi de la seva ocupació en l'àmbit cultural fenici-púnic, referenciant jaciments, possibles vies de comercialització, origen iconogràfic, llocs de fabricació i significats i referents propis per als usuaris fenici-púnics amb creences i comportaments diferents dels egipcis.

HISTÒRIA DELS FARS DE LES ILLES BALEARS / HISTORIA DE LOS FAROS DE LAS ISLAS BALEARES. Pérez Arévalo. LUNWERG Editores. 233 pàgs., amb il·lustracions. Barcelona 2014.

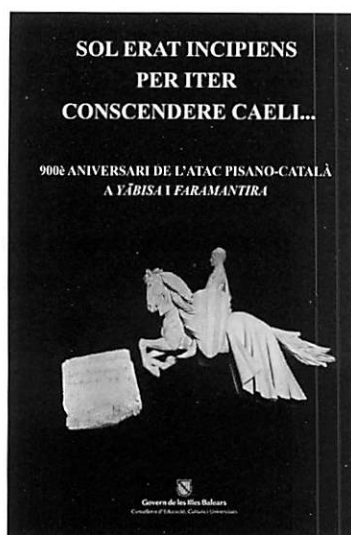
Llibre de gran format i en color coeditat per l'Autoritat Portuària de Balears i el segell Lunwerg. Es tracta de un treball derivat de la tesi doctoral «Los faros de las islas Baleares durante los conflictos bélicos contemporáneos» presentada per l'autor a la Universitat de les Illes Balears, i que fou resultat de l'estudi de la documentació de l'Arxiu de Senyals Marítimes situat al museu del far de Portopí. Recull la història dels fars i farers de les Balears des de la construcció de les torres arrel de l'apro-

vació al 1947 del Pla General d'Enllumenament Marítim (a excepció del de Portopí, datat del 1617); fins a la segona meitat del segle XX, amb la progressiva automatització dels fars i la desaparició de la figura del farer. El llibre presta especial atenció al paper jugat pels fars durant la Guerra Civil Espanyola i aporta nombrosa informació relativa a aspectes com el paper tàctic que ambdós bàndols els van otorgar, la vida dels farers durant el conflicte i la primera postguerra o les depuracions de farers després de la Guerra. Un altre dels grans atractius d'aquesta publicació és la gran quantitat de documents gràfics que inclou: fotografies històriques, fotografies i diagrames de les òptiques, plànols dels fars, mapes i diversos tipus de documents, tot amb una excel·lent qualitat de imatge. També inclou una còpia en CD de la tesi doctoral de l'autor.

SOL ERAT INCIPIENS PER ITER CONSCENDERE CAELI... 900è ANIVERSARI DE L'ATA C PISANO-CATALÀ A YĀBISA I FARAMANTIRA. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 71. València 2009. 174 pàg.

Aquest llibre recull l'estudi sobre un moment complicat de la Història de les nostres illes, del que enguany s'ha complert el 900è aniversari. Per aquesta raó, des del Museu Arqueològic d'Eivissa es varen organitzar unes jornades d'estudi, que van tenir lloc del 9 a l'11 d'abril i que varen comptar amb la presència de tres especialistes en el passat musulmà o andalusí de les illes Balears: Antoni Ferrer Abárzuza, Jaume Juan Castelló y Guillermo Rosselló Bordoy.

El volum comença amb una introducció de la delicada situació en la que es desenvolupa aquesta croada pisano-catalana (durant els anys 1114 i 1115) i que involucra una coalició

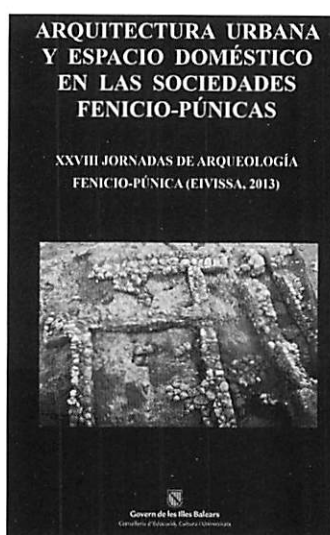
de tropes de diferents procedències i objectius.

La primera ponència de l'obra està signada per l'historiador Toni Ferrer Abárzuza un gran especialista en el període medieval andalusí a les illes i en aquesta ponència realitza un estat de la qüestió sobre els coneixements actuals sobre les Pitiüses en època andalusí, un període que fins fa poc temps es trobava insuficientment estudiat, convuls i complex, però que en els darrers anys s'ha profunditzat de manera extensa amb nombroses publicacions.

El segon ponent va ésser el filòleg Jaume Juan Castellò, per qui la croada pisano-catalana és un fet històric apassionant, una croada de dos cultures destinades a enfrontar-se i que malauradament no es coneix tant bé com desitjaríem, però del que han quedat rastres importants a diferents fonts escrites.

El tercer text és obra del conegut historiador Guillem Rosselló Bordoy, un dels més reconeguts estudiosos de l'evolució arqueològica i històrica de les Illes Balears. Aquesta intervenció tracta de profunditzar en els efectes socials i culturals que va tenir per a les illes aquesta croada.

Es tracta d'una obra apta per a estudiosos que vulguin profunditzar en l'estudi de aquest moment històric, amb els seus precedents i conseqüències, oferint un important nombre d'informacions, fonts i dades importants, però també molt apropiat per aquelles persones que desitgen acostar-se al tema per primera vegada.

VVAA (2014): ARQUITECTURA URBANA Y ESPACIO DOMÉSTICO EN LAS SOCIEDADES FENICIO-PÚNICAS. XXVIII Jornadas de Arqueología Fenicio-púnica (Eivissa, 2013). València, 2014. 225 pàg amb fotografies i dibuixos en blanc i negre.

Aquesta publicació conté les cinc conferències presentades amb motiu de les XXVIII Jornades d'arqueologia fenicio púnica portades a terme entre els dies 18 i 22 de novembre de 2013.

En un primer treball ens aproximem a l'estudi de l'arquitectura domèstica de Cartago i el seu territori, de la mà del professor Fernando Prados Martínez de la Universitat d'Alacant, sota el títol de "El espacio domestico en el àrea de Cartago. Arquitectura y Sociedad ante la conquista romana". No es tracta únicament de l'anàlisi arquitectònic dels espais urbans o rurals d'àmbit domèstic desenvolupats pels púnics al Nord de l'Àfrica, sino una manera d'acostar-nos al coneixement social que aquestes estructures ens puguin proporcionar. Encara que el mateix autor ja indica la quantitat de problemes que tot això pot suposar davant la manca de fonts, publicacions i contextos arqueològics ben documentats. Però malgrat tot això, l'autor tracta de demostrar que aprofitant les dades arqueològiques es pot analitzar gran part de la societat cartaginesa, marcada per una fort diferenciació social, amb solides estructures comercials i econòmiques, molt vinculades amb el poder estatal i religiosos.

En el segon treball, David Montanero Vico analitza l' "Arquitectura domèstica fenicio-púnica en Sicília i Cerdeña (ss. VIII-III a.C)". Es tracta d'un estudi sobre l'estat actual de la investigació de l'arquitectura desenvolupada pel món púnic a Sicília i Cerdanya. L'anàlisi de les estructures arquitectòniques permet establir una lenta però palpable evolució al llarg del temps, amb canviants influències i com laboratori de proves que ens permetrà amb el temps la reconstrucció de l'estructura social púnica.

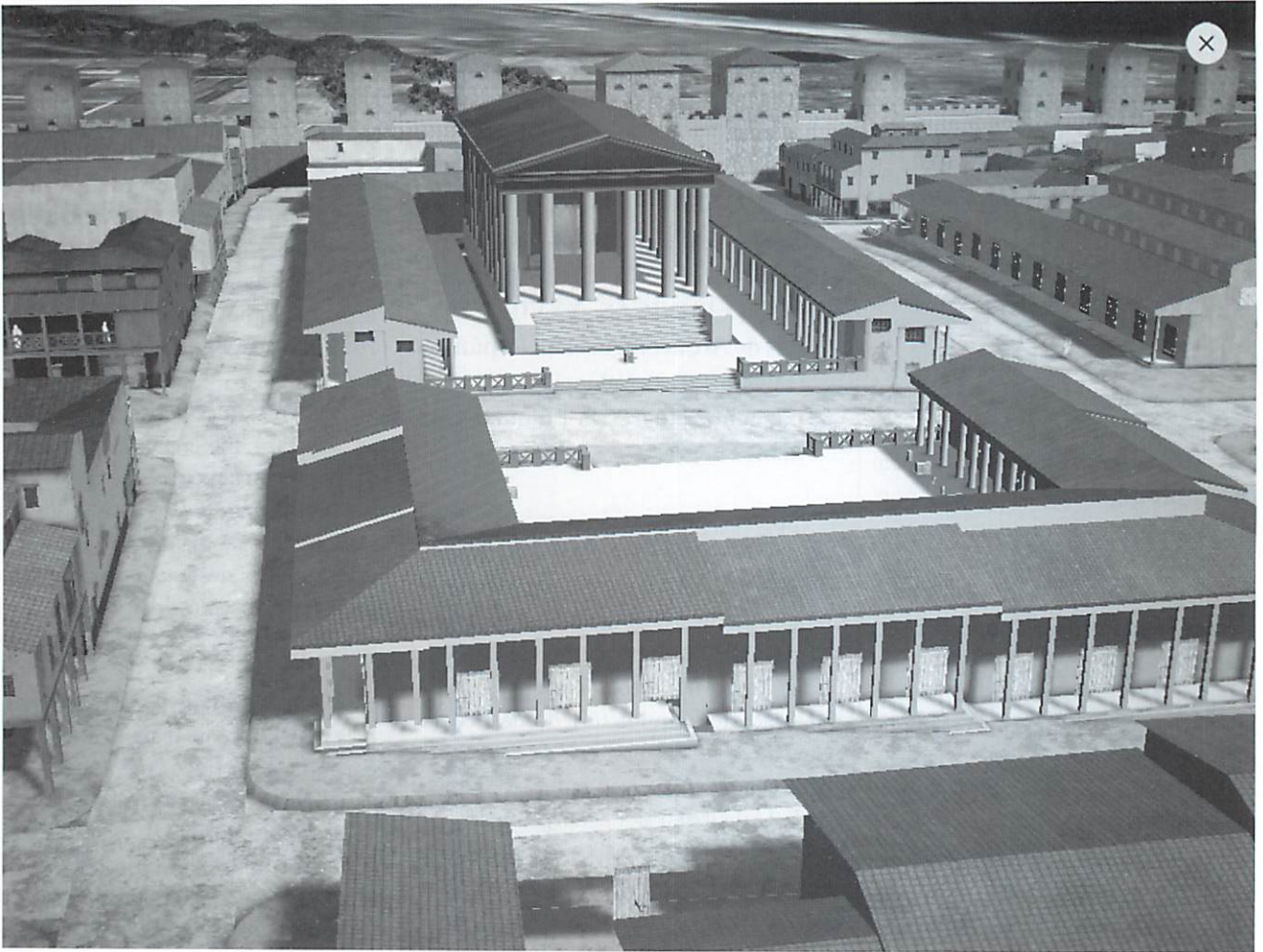
En el tercer treball, José Luis López Castro, de la Universitat d'Almeria, analitza l'arquitectura domèstica dels assentaments fenicis situats a la costa de les actuals Andalusia Oriental, Murcia i València, sota el títol genèric de "El espacio domestico en la Arquitectura Fenicia occidental del Sureste de la Península Ibérica". L'article analitza la presència fenícia des del segle IX fins al III a.C., encara que ens trobem davant del problema més recurrent en aquest tipus d'estudi, la manca de conjunts domèstics excavats en extensió, molt parcial geogràficament i desigual cronològicament parlant. Malgrat tot això, López Castro evidencia la progressiva complejització dels espais domèstics, la millora de les tècniques constructives, l'aprofitament dels materials constructius locals i la incorporació de noves tècniques i coneixements importats d'Orient.

El penúltim treball, és a càrrec del professor Juan Blánquez Pérez "Arqueología urbana. Espacios domésticos del mundo fenicio y púnico en el suroeste de la Península Ibérica". Es tracta d'un article que reflexa com l'arquitectura s'ha de considerar com un organisme viu, que canvia i s'adapta a les noves influències, i que es troba sempre en contínua transformació.

Finalment Joan Ramón Torres, analitza l' "Arquitectura urbana y el espacio Doméstico en la Ciudad púnica de Ibiza". L'autor centra el seu estudi en les darreres aportacions arqueològiques portades a terme a Dalt Vila els darrers anys, com són les excavacions de l'Antic Hospital Civil, el Jardí del carrer Santa Maria, el Carrer Alt, 8-10, el Castell i, el Baluard de Sant Joan que ens permeten conèixer un poc millor l'espai domèstic en el àmbit urbà de l'Eivissa púnica.

UNA ULLADA A Internet

Ferran Nogués i Tolnay
fnogues@gmail.com

Restitució virtual del projecte Barcino 3D

Comencem la secció amb Connected Past, una comunitat dirigida per un comitè directiu internacional multidisciplinar. El seu objectiu és “*to provide discussion platforms for the development of original and critical applications of network and complexity approaches to archaeology and history*”. Per a aquest propòsit, Connected past organitza conferències internacionals, seminaris i tallers didàctics pràctics. A tall d'exemple, els darrers esdeveniments que han celebrat són aquests: Conference and Workshop in September 2014, London Conference in April 2014, Paris SNA workshop in September 2013, Sout-

hampton Hestia2 Seminar July 2013, Southampton Session at SAA April 2013, Honolulu Conference in March 2012, Southampton Session at TAG December 2011, Birmingham.

connectedpast.soton.ac.uk

Un blog de referència, actiu des del 2009, és Ancient World Online. L'objectiu principal del projecte és informar i comentar sobre el material d'accés lliure (*open access*) relacionat amb el món antic, però també incloure altres tipus d'informació en xarxa. El món antic, en aquest projecte, abasta fins a

la fi del període clàssic/inici de l'islàmic. Cal destacar que el blog té una llista de *Open Access Journals in Ancient Studies* que abasta 1435 títols.

ancientworldonline.blogspot.com

Electric Archaeology és el blog personal de Shawn Graham, arqueòleg membre del britànic Institute for Archaeologists (abans Institute of Field Archaeologists) entre els 2004-2009. Actualment és Associate Professor of Digital Humanities al Departament d'Història de la Carleton University. I actiu tuitarie: @electricarchaeo

electricarchaeology.ca

Paperless Archaeology és un blog que, com el seu nom indica, està dedicat a l'arqueologia sense paper, és a dir: la creació, conservació, i publicació de continguts totalment digitals de les excavacions arqueològiques. La majoria dels exemples procedeixen de la feina realitzada a (Pompeii Archaeological Research Project: Porta Stabia.

paperlessarchaeology.com

Acabarem la secció parlant del projecte Bàrcino 3D, que mostra la restitució virtual de la Barcelona de segle III dC i del territori que l'envoltava. L'Institut de Cultura de Barcelona, a través del Servei d'Arqueologia i el Departament de Sistemes d'Informació, i en col·laboració amb el Laboratori de Modelització Virtual de la Ciutat de la Universitat Politècnica de Catalunya (UPC), ha desenvolupat un projecte que li ha permès dibuixar i restituir en 3D la ciutat romana.

A més del model virtual de la ciutat i el territori, el projecte s'ha completat amb continguts que ajuden a entendre i interpretar el context de Bàrcino, com ara un apartat d'història, un glossari amb termes llatins i noms rellevants, un apartat amb rutes per les restes de la Bàrcino romana i una galeria fotogràfica amb material arqueològic. El projecte també permet establir correspondències entre la ciutat del segle III i l'actual, ja que tota la informació que conté està georeferenciada.

Per a la restitució de Bàrcino s'ha escollit el marc cronològic de finals del segle III-segle IV, moment en què la ciutat va patir una profunda transformació, d'una banda amb la construcció del segon recinte emmurallat, amb 76 torres i 4 portes, de l'altra amb

la reforma de part de les domus conegudes, i el seu engrandiment a costa dels carrers. La maqueta recreada es basa en el treball científic realitzat per un extens grup d'arqueòlegs, historiadors, epigrafistes, etc. al llarg d'un centenar d'anys. El punt de partida ha estat la documentació generada arran de les excavacions arqueològiques i els estudis patrimonials conservada al Centre de Documentació del Servei d'Arqueologia de Barcelona, i els diversos treballs de recerca que s'han publicat arreu en relació a la Barcelona romana.

En l'escenari territorial s'ha superposat el model digital del terreny (MDT) de 15 metres de resolució de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC) amb un nou model creat a partir de les recerques arqueològiques del paisatge i la línia de costa del s. III dC. S'ha mantingut en tot moment tota la informació georeferenciada de manera que es poden superposar sobre el model els elements arquitectònics històrics i les restes encara existents.

Bàrcino 3D és fruit del treball en equip, amb intercanvi d'informació i coneixement de forma interdisciplinària, sempre amb una base arqueològica i històrica. És un projecte en revisió constant: la recerca arqueològica avança dia a dia, i el model evolucionarà en base a les noves descobertes i investigacions.

Barcino 3D està disponible en diferents formats, bé sigui una app per a tauletes (iOS i Android), un lloc web, o a Google Earth, on es podrà consultar el model virtual.

arqueologiabarcelona.bcn.cat/pla-barcino/barcino3d

Restitució virtual del projecte Barcino 3D

INFORMACIÓ del MAEF

Jordi H. Fernández

MEMÒRIA DE LES ACTIVITATS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA DURANT L'ANY 2013

Amb la normalitat que comporta el poder tenir les instal·lacions obertes al públic, el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera a més de poder exposar amb la dignitat que mereix l'important llegat arqueològic que conserva, donant-li tota la difusió possible, ha pogut oferir als nombrosos visitants i col·lectius socials, diferents activitats i programes culturals al llarg de tot l'any, sense oblidar la important feina d'investigació i estudi, així com les tasques de caràcter didàctic i formatiu.

D'aquesta manera també podrem exposar la part més desconeguda i oculta del Museu: Quins són els fons, com es conserven, com són restaurats i estu-

diats, i com podem organitzar de la millor manera la seva difusió. Sense oblidar la gratificant tasca de poder planificar diverses exposicions ara que disposem d'una Sala d'Exposicions Temporals al nostre abast.

Pensem que aquest esforç que fem, en el qual s'impliquen moltes persones, val la pena perquè s'estan complint els objectius que ens vàrem proposar, ara que el Museu pot funcionar amb tota normalitat. També hem de dir que estem observant una participació cada cop més gran en les activitats programades i en les visites a les instal·lacions renovades del Museu.

Preparatius per al muntatge de l'exposició "El somni de l'Illa Blanca: vides artesanes a Eivissa"

PRESSUPOSTS

El pressupost del Museu es desglossa entre el Museu Arqueològic de Dalt Vila i el Museu Monogràfic del Puig des Molins.

Encara que no s'ha disposat de cap quantitat procedent de l'1% Cultural, sí que hem pogut comptar amb un pressupost general de manteniment que ha permès fer front a les despeses de la posada en marxa de les noves instal·lacions, la planificació de diverses activitats, l'adquisició de llibres per a la biblioteca, la publicació de treballs d'investigació de la sèrie del Museu i el muntatge d'exposicions temporals. Per altra banda, el pressupost va gaudir d'una Addenda al Projecte d'inversió que s'ha sumat al Capítol 6 i que ha ajudat molt a l'esforç que suposa fer front a la despesa per mantenir aquesta gran jaciment que és la Necròpolis del Puig des Molins en les condicions més adequades per als visitants.

El pressupost corresponent a l'exercici de 2013 ha estat el següent:

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Dalt Vila)		
Pressupost 2013	Aprovat	Disponible
Cap. 1*	508.019,00 €	508.019,00 €
Cap. 2	23.193,00 €	16.983,51€
Cap. 6	21.257,00 €	21.257,00 €
TOTAL	44.450,00 €	38.240,51€
Museu Monogràfic del Puig des Molins		
Cap. 2	35.053,71 €	35.053,71 €
Cap. 6	108.231,00 €	108.231,00 €
Addenda Projecte d'Inversió		24.644,00 €
TOTAL	143.284,71 €	167.928,71 €

* S'ha de fer constar que el Capítol 1 de personal assignat al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, inclou també el personal del Museu Monogràfic del Puig des Molins.

PERSONAL

La falta de personal és un mal endèmic que pateix aquesta institució des de fa ja molt de temps (personal tècnic, de didàctica, biblioteca, administratiu i fins i tot personal de vigilància). En alguns aspectes aquest problema s'ha anat solucionant gràcies a la predisposició del personal subaltern durant el període en què el Museu Monogràfic ha estat tancat i

tampoc estava en servei el Museu Arqueològic de Dalt Vila. Igualment altres problemes de caràcter més tècnic (restauració de materials o transvasament de dades informàtiques a Domus) també s'han pogut solucionar amb petits contractes temporals.

Enguany, gràcies a l'increment econòmic del Projecte d'inversió, s'han pogut contractar, per un temps reduït, algunes empreses per a tasques concretes i especialitzades de restauració, concretament de materials vítrics i metàl·lics. Així com també s'ha pogut fer per a l'ordenació, neteja i siglat per a la implantació de campanyes antigues al programa de museus DOMUS i per a l'estudi tipològic i de conservació preventiva de materials de campanyes d'excavacions a les Pitiüses.

D'altra banda, el buidat de llibres i revistes de la biblioteca s'ha vist afectat ja que el personal subaltern que ens ajudava en aquestes tasques, amb l'obertura del museu ha de complir altres funcions. Per aquest motiu seria molt important que es dotés la plaça d'Auxiliar de Biblioteca que figura al Catàleg de lloc de treball del Museu per poder realitzar aquesta tasca imprescindible pel bon funcionament de la biblioteca.

La situació de manca de personal també s'ha vist agreujada quan a la fi d'any va quedar vacant per trasllat l'única plaça d'auxiliar administrativa que posseeix el centre, i dues places de subaltern, una per concurs de trasllat i una altra per renúncia. A aquesta situació s'afegeix la vacant d'un subaltern per jubilació i la baixa de llarga duració que hores d'ara encara no s'han cobert. Ni que dir, que el problema s'agreuja amb les baixes per malaltia i reducció de jornada laboral sobre conciliació familiar, ja que és necessària la presència de personal en totes les instal·lacions.

La situació prolongada que patim d'aquesta manca de personal causa un perjudici greu, pel nombre de visitats i per al bon desenvolupament de les tasques necessàries per un resultat òptim i satisfactori.

Malgrat la reducció de pressuposts per al desenvolupament de programes culturals com tallers, visites guiades, cursos, etc., aquests s'han dut a terme, gràcies a la contractació d'una persona dedicada a didàctica, amb la col·laboració de l'Associació d'Amics del Museu i amb la voluntarietat del personal del Museu.

Situació del personal del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (catàleg de data 2/12/2007 (BOIB núm. 192 Ext)

a) FUNCIONARIS				
PLACES	CREADES	DOTADES	COBERTES	PER DOTAR
Director	1	1	1	0
Tècnics Superiors	1	1	1	0
Restaurador	1	1	1	0
Tècnics Arxius i Museus	3	0	0	3
Administratiu	1	0	0	1
Auxiliars Administratius	4	1	1	3
Auxiliar Biblioteca	1	0	0	1
Subalterns	15	12	10 ¹	3
b) LABORALS				
Personal de neteja	2	2	2 ²	0
TOTAL PERSONAL	29	18	16	11

1. D'aquestes 10 places cobertes només 4 són funcionaris de carrera i 7 són personal interí.
2. Un personal de neteja és interí.

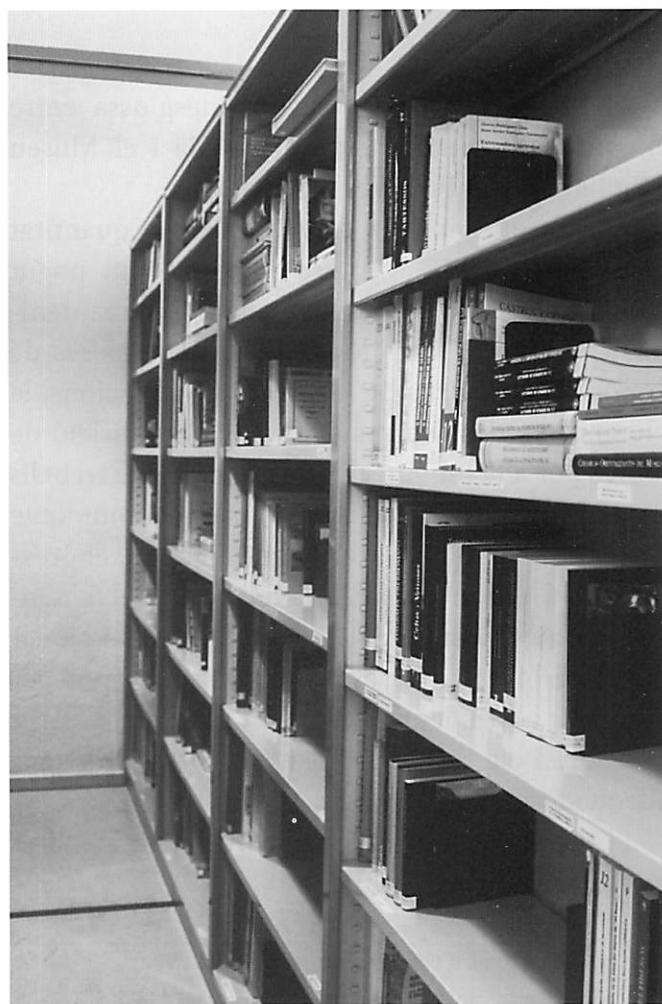
VISITANTS

Si important era assolir el nostre objectiu principal d'obrir al més aviat possible el Museu i la Necròpolis després de tants anys tancat al públic, i fer-ho en les condicions que demana la societat actual, no menys important és el resultat d'aquest esforç així com la seva valoració mitjançant la quantitat de visitants i la seva avaluació personal de la visita realitzada mitjançant les enquestes d'opinió que li són lliurades.

El resultat d'aquestes enquestes podem dir que ha estat molt satisfactori, tan pel que fa a les instal·lacions en general, com a l'accessibilitat, als materials exposats i a la seva disposició a les vitrines, al suport audiovisual o a les explicacions (s'ha de tenir en compte que el Museu posa a disposició dels visitants fulles de sala en sis idiomes, a més d'una petita guia del seu recorregut, també en català, castellà, anglès, alemany, italià i francès).

Durant l'any 2013, el nombre de visitants es reflexa al següent quadre:

Visitants	MADV	Necròpolis del Puig des Molins
Visitants tarifa normal	----	2.574
Visitants tarifa reduïda	----	299
Visitants tarifa gratuïta	----	12.752
Visitants escolars		3.361
TOTAL VISITANTS 2013		18.986

El nombre de volums bibliogràfics s'ha incrementat enguany

BIBLIOTECA

Amb molt d'esforç es porta el control d'ingressos de nous llibres i els intercanvis amb altres institucions per mantenir la biblioteca actualitzada. Altres aspectes com el buidat de llibres i revistes, imprescindibles per facilitar la consulta dels seus continguts, s'ha vist afectada per la manca de personal.

Els llibres que han ingressat a la biblioteca han estat 534 exemplars. El nombre total de llibres a data 31 de desembre de 2013 és de 25.045.

La relació dels ingressos nacionals i internacionals en 2013 ha estat el següent:

	NACIONALS	INTERNACIONALS
Monografies	170	29
Revistes	113	87
Actes	5	12
Memòries	0	0

Catàlegs	13	4
Guies	3	0
Butlletins	3	1
Annexes	3	0
Audiovisuals	2	0
Quaderns	0	0
Enciclopèdia	0	0
Facsimil	0	0
Fulletts	13	0
Ingressos	325	209
Total Ingressos		534

CATALOGACIÓ, CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Intervencions de restauració

Una vegada que s'ha produït l'obertura del Museu i s'han tractat els materials que havien d'anar a l'exposició permanent, s'ha pogut continuar fent la política de conservació preventiva programant intervencions sobre els materials que presenten una pitjor conservació o bé intervenint en aquells objectes que arriben d'excavacions en un estat molt greu de conservació.

Per altra banda, s'està aconseguint donar les condicions estables per a la seva conservació i manteniment, es a dir, una temperatura estable per tal d'evitar el seu deteriorament als magatzems de reserva.

Durant l'any 2013 s'ha intervingut sobre el següents materials:

Objectes de vidre	94 peces
Ceràmiques (guerres, plats, olles, etc.)	36 peces
Material lític	1 peça
Material subaquàtic	6 peces
Objectes de metall (bronze, plom, ferro)	21 peces
Terracotes	41 peces
Joieria	4 peces
Numismàtica	37 peces

Programa Domus

Com anys anteriors, s'ha continuat amb la introducció de dades necessàries per completar les fitxes dels fons antics amb les imatges i fotografies al pro-

grama Domus i Ceres Museus. També s'ha incorporat a la informació, les dades referents al mòdul de conservació i restauració de manera que totes aquelles peces que han estat ateses al taller tinguin informació relativa al seu tractament mitjançant la creació d'un dossier del procés de restauració.

Campanyes introduïdes al Domus en 2013

- 21546 Castell d'Eivissa. Camp. 2006. Registres 1.123
- 21558 Puig des Molins. Camp. 2006. Registres 1.876
- 21566 Puig des Molins. Camp. 2007. Registres 132
- 2010/7 Túnel Baluard de Sant Joan. Camp. 2010. Registres 282
- 2013. Ses Tanques, Sant Mateu. Camp. 2013. Registres 69

El 31 de desembre de 2013 el número total de registres a Domus és de 79.213.

NUMERACIÓ D'EXCAVACIONS I INGRÉS DE MATERIALS

Numeració d'excavacions

Durant l'any 2013 s'han numerat les següents intervencions arqueològiques:

- 2013/1. Materials procedents de la Finca de ses Tanques (Sant Mateu). Direcció Juan José Marí Casanova.
- 2013/2. Materials procedents de l'excavació del carrer Vistalegre (Dalt Vila). Direcció José Torres Costa.
- 2013/3. Materials procedents de Puig de Missa (Santa Eulària des Riu). Direcció Antonio Ferrer Abárzuza.
- 2013/4. Materials procedents del Puig de sa Barda (Santa Eulària des Riu). Direcció Glenda Graziani Echávarri.
- 2013/5. Materials procedents del Cap de Barberia II (Formentera). Direcció Pau Sureda Torres.
- 2013/6. Materials procedent Can Puvil (Sant Josep). Direcció Juan José Marí Casanova.
- 2013/7. Materials procedents de la Consolidació de la murada renacentista (Baluart de

L'ordenació de fons es realitza per materials i en contenidors adequats

Santa Llúcia i Baluart de Sant Pere) de Dalt Vila. Direcció Angeles Martín Parrila.

- 2013/8. Materials procedents del carrer Via Romana, 73, Eivissa. Direcció Glenda Graziani Echávarri.
- 2013/9. Materials procedents de Can Blai, Formentera. Direcció Ricardo González Villaescusa.
- 2013/10. Materials procedents de les prospeccions als voltants de Can Blai, Formentera. Direcció Ricardo González Villaescusa.
- 2013/11. Materials procedents de les excavacions en Es Cernatge, Formentera. Direcció Ricardo González Villaescusa.
- 2013/12. Materials procedents de les obres de Canalització del drenatge OD2, Eivissa. Direcció Javier Rodríguez Pandozi i Eva Longarón García.
- 2013/13. Materials procedents des Jardins baix el Mirador de la Plaça de la Catedral, Dalt Vila. Direcció Ana Mezquida Orti.

Ingrés de materials

Durant l'any 2013, s'han ingressat de manera definitiva al Museu els següents materials:

- 21546. Recepció de materials procedents del Castell d'Eivissa. Lliurats per la senyora Glenda Graziani Echávarri i el senyor Juan José Marí Casanova (Any 2006).
- 2010/7. Recepció de materials de l'excavació del túnel del Baluart de Sant Joan (Dalt Vila). Lliurats pel senyor Joan Roig Ribas (Any 2010).

S'ha continuat amb la feina d'ordenació de fons

- 2010/24. Recepció de materials procedents de l'excavació d'urgència a Sa Casilla. Lliurats pel Sr. Ricard Marlasca Martín (Any 2010).
- 2011/10. Recepció de materials procedents de l'excavació d'urgència a Es Poc Foc. Lliurats pel Sr. Ricard Marlasca Martín (Any 2011).
- 2012/6. Recepció de materials de l'excavació d'urgència en Santa Gertrudis per a la construcció de la dessaladora. Lliurats per la Sra. Glenda Graziani Echávarri (Any 2012).
- 2013/1. Recepció de materials de l'excavació de la Finca de ses Tanques Sant Mateu. Lliurats pel Sr. Juan José Marí Casanova (Any 2013).
- 2013/4. Recepció de materials de l'excavació a la finca Puig de sa Barda. Lliurats pel Sr. Juan José Marí Casanova i la Sra. Glenda Graziani Echávarri (Any 2013).
- 2013/6. Recepció de materials de l'excavació d'urgència a Can Puvil (Sant Josep). Lliurats pel Sr. Juan José Marí Casanova (Any 2013)

Treballs al Taller de Restauració

Curs de Restauració de ceràmica i porcellana

TREBALLS ADMINISTRATIUS

Durant l'any 2013 s'han registrat un total de 80 escrits d'entrades i 282 de sortida, entre els quals podem destacar :

- Elaboració d'estadística sobre visitants del Museu Arqueològic i Necròpolis del Puig des Molins, corresponents a l'any 2012, per al Consell Econòmic i Social de les illes Balears.
- Elaboració del programa d'activitats del Museu per a l'any 2013.
- Elaboració de la Memòria d'actuacions i activitats del Museu Monogràfic i Necròpolis del Puig des Molins corresponent a l'any 2012, dirigida a la Direcció General de Cultura i Universitats i al Ministeri d'Educació, Cultura i Esports.
- Tasques de manteniment d'ingressos i intercanvis de llibres per al manteniment actualitzat del registre de la biblioteca.
- Qüestionari sobre el Museu Monogràfic i la Necròpolis del Puig des Molins per a la col·laboració amb el projecte europeu CERTESS "Rutes Culturals Europees"
- Elaboració de diferents informes sobre l'estat de la Necròpolis del Puig des Molins (Patrimoni de la Humanitat), sobre contractes de servei de manteniment, així com, del Projecte d'Inversió 2013.
- Informe dirigit a la Subdirecció de Museus Estats comunicant el mal funcionament de la deshumectadora, de l'equip de climatitza-

ció i d'insonorització, així com, la sol·licitud per accelerar la solució dels problemes de

- Informes diversos de la demanda de solució sobre la problemàtica plantejada per la venda del polvorins de Santa Gertrudis per part del Consell Insular a uns particulars, lloc on es troba emmagatzemat gran quantitat de material arqueològic i mobiliari.
- Informes sobre la inversió necessària per a l'obertura del Museu Arqueològic de Dalt Vila i sobre la conveniència d'ampliació del recorregut visitable de la Necròpolis.
- Informe sobre les inversions estatals i autonòmiques al Museu Monogràfic Puig des Molins i Necròpolis.

ACTIVITATS CULTURALS

El 2013 ha estat un any en el que s'ha ofert una ampla gamma d'activitats: conferències, cursos, tallers, diferents cicles de cinema, etc., amb molt bona acollida i èxit de participació.

Seminari "Del passat al futur: El viatge de les peces dels magatzems a la sala d'exposició"

Entre el dies 18 i 20 de febrer a la Sala d'Actes del Museu del Puig des Molins va tenir lloc un seminari per professionals de la restauració, sobre les actuacions realitzades referent a diversos materials alguns dels quals actualment es poden contemplar a les vitrines del museu, exposant les seves experiències

sobre el tema de forma teòrica. Posteriorment els assistents varen gaudir d'una visita guiada per veure les principals peces restaurades de la col·lecció permanent.

El programa va ser el següent:

- 18 de febrer: "El laboratori de Restauració del MAEF, dels magatzems a la sala d'exposició", impartit per la senyora Helena Jiménez, Restauradora del MAEF
- 19 de febrer: "La restauració de materials excepcionals de la col·lecció permanent del Museu Monogràfic Puig des Molins: les closques d'ou d'estruç i els objectes de plom, impartit per la senyora Teresa Rullán, Tècnica en Restauració.
- 20 de febrer: "Noves tècniques de restauració aplicades al vidre de la col·lecció permanent", impartida per la senyora Laia Fernández, Tècnica en Restauració.

Visita guiada a la Necròpolis amb motiu del Dia de les Illes Balears

Dia de les Illes Balears

La participació del nostre Museu ha contribuït a la commemoració del dia de les Illes Balears programant diversos actes entre els dies 26 de febrer i 3 de març. Aquests dies s'han ofert unes jornades de portes obertes amb entrada gratuïta a les nostres instal·lacions, oferint als visitants interessats, dues visites guiades diàriament.

Igualment, es varen programar diversos tallers sobre els símbols institucionals de la Comunitat Autònoma (escut, bandera i divisió administrativa), per tal d'introduir als més joves en la Història i les tradicions de les Illes Balears, dirigit tant a centres educatius com a pares i fills. Per a una millor comprensió es varen donar explicacions didàctiques acompanyades de material audiovisual i d'una activitat plàstica.

Aules del Museu: Curs de restauració de ceràmica i porcellana

- Curs sobre la restauració de materials ceràmics i porcellana, mitjançant classes teòriques i pràctiques per conèixer les tècniques de restauració i els materials emprats.

- Les classes varen ser impartides per la restauradora Laia Fernández Berenguer els dies 4, 6, 8, 11, 13 i 15 de març en sessions de dos hores, amb la col·laboració de l'AAMAEF i va comptar amb un crèdit de lliure configuració concedit per l'UIB.

Després d'una introducció general sobre les tècniques de preparació i decoració, les classes, varen constar de sessions teòriques i pràctiques dels tractaments previs de neteja, de les tècniques de conservació i restauració, de les eines bàsiques per a la neteja, del seu procés, de la desalació i de la consolidació dels objectes, de l'adhesió de fragments, de la reconstrucció formal i volumètrica i de la reintegració cromàtica de les peces. També va tractar de la seva manipulació, de la confecció de suports per a l'exhibició i de la seva exposició. Altres aspectes tractaren de l'emmagatzematge, dels embalatges i dels sistemes de transport i de la conservació preventiva aplicada als objectes de ceràmica i porcellana i de la presa de decisions sobre mesures de conservació. Per últim, es va plantejar la recepció, identificació i documentació de les peces a restaurar per part de l'alumne, la comparació de pastes, els acabats i les decoracions.

Curs de restauració de ceràmica i porcellana

Dia del Llibre. Contam un conte

Aprofitant la festivitat de Sant Jordi, dedicat al Dia del Llibre, a la Sala d'Actes del Museu Monogràfic, el divendres dia 26 d'abril, a les 19 hores, es va programar una activitat destinada als més petits. Es tracta d'explicar contes i històries que vénen de lluny des d'un punt de vista diferent, divertit i ple de sorpreses, i que vestides de conte, fan somiar, i no únicament als nens.

La història que es va desenvolupar teatralment va ser "*Sant Jordi i el drac visiten la Necròpolis*".

Dia Internacional dels Museus

El 18 de maig es celebra el Dia Internacional dels Museus.

El seu objectiu és contribuir, conjuntament amb la comunitat museística nacional i internacional, a recordar les funcions que tenen encomanades els museus i el seu paper en la societat actual. El lema de l'any 2013 va ser Museus (memòria + creativitat= progrés social).

Acte institucional en col·laboració amb la resta de institucions museogràfiques de les Illes Pitiüses que va tenir lloc al Museu Arqueològic com a amfitrió.

A la Sala d'Actes va haver un Concert a càrrec de la violinista Laura Bonet Marí i a continuació es va oferir un petit refrigeri per a tots els assistents. També les diverses institucions museístiques de les illes varen organitzar activitats culturals diverses.

Per la seva part, el Museu Arqueològic va programar una Jornada de Portes Obertes des del 18 al 26 de maig, amb entrada gratuïta a les instal·lacions.

Per als més petits, el dissabte 18 de maig, a les 12.00 hores es va planificar el contacontes *Tanit i Bes visiten la Necròpolis del Puig des Molins*.

Club de lectura històrica

El club de lectura històrica del MAEF és una nova activitat de difusió cultural fomentada des del Museu, mitjançant la qual un grup de lectors i lectores aficionats a la novel·la històrica es reuneixen periòdicament per posar en comú els llibres que prèviament han llegit els seus integrants de forma solitària. D'aquesta forma, es va poder gaudir de lectures de temàtica històrica juntament amb altres lectors per poder comentar i discutir sobre elles en un ambient adequat.

Aquestes reunions van permetre compartir opinions i idees de cadascuna de les obres triades i ana-

litzar-les des de diferents perspectives personals. En primera instància es va decidir fixar un nombre màxim de 15 membres.

També es va contribuir de forma activa amb comentaris o preguntes addicionals sobre el llibre, fent servir el fòrum del MAEF en Facebook o el blog creat a aquest efecte.

El Club es reuneix l'últim dijous de cada mes, sent la primera reunió el dia 28 de febrer de 2013 a la Sala d'Actes del Museu Monogràfic Puig des Molins. Entre d'altres s'han comentat els següents llibres:

- Salambó de Gustave Flaubert
- Real Sitio de José Luis Sampedro
- Memorias de Cleopatra de Margaret George
- La plata de Britania de Lindsey Davis
- El Puente de Alcantara (Vols. I i II) de Frank Baer
- Del color de la leche de Nell Leyshon

Tornem a l'escola!!!

Amb motiu de l'inici de l'any escolar es va pensar en organitzar una activitat lúdica i divertida que té com objectiu que els més petits s'acostumin a venir al Museu. Per aquest motiu, el divendres 13 de setembre de 2013 a les 19 hores, a la Sala d'Actes del Museu es va presentar el contacontes "Diverteix-te amb la Història a la Necròpolis del Puig des Molins".

XXVIII Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica

El Museu Arqueològic, va celebrar les XXVIII Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica, entre el dies 18 i 22 de novembre a la Sala d'Actes del Museu del Puig des Molins, amb el títol "Arquitectura urbana i espai domèstic a les societats feniciopúniques".

En aquesta ocasió els temes tractats varen versar sobre les dades aportades que ens han permès reconstruir el marc de l'espai domèstic en diferents zones de la Mediterrània.

Per a aquestes conferències s'ha considerat oportú fer participar a un grup de qualificats investigadors sobre aquest tema, que ens ofereixen el resultat del seus estudis.

Una vegada acabada la conferència, els assistents disposen de l'oportunitat de participar amb un torn de preguntes sobre el tema en qüestió.

Cada ponent va aportar un text sobre la temàtica en la qual va participar, i posteriorment s'elabora la publicació i edició d'un llibre en la sèrie TMAEF del Museu Arqueològic.

El programa va ser el següent:

- *Arquitectura i espai domèstic de Cartago: Nord d'Àfrica*. Impartida pel Dr. Fernando Prados Martínez, Professor d'Arqueologia de la Universitat d'Alacant.
- *Arquitectura i espai domèstic al Mediterrani central: Dues illes, dues realitats diferents, Sicília i Sardenya*. Impartida per l'investigador David Montanero Vico, membre del GRACPE de la Universitat de Barcelona.
- *Arquitectura i espai domèstic del Sud-est de la Península Ibèrica*. Impartida pel Dr. José Luis López Castro, Catedràtic d'Història Antiga de la Universitat d'Almeria.
- *Arquitectura i espai domèstic del sud-oest de la Península Ibèrica*. Impartit pel Dr. Juan Blánquez Pérez, Catedràtic de la Universitat Autònoma de Madrid.
- *Arquitectura i espai domèstic a la ciutat d'Eivissa*. Impartit pel Dr. Joan Ramon Torres, Tècnic d'Arqueologia del Consell d'Eivissa.

Aula de Cinema Històric

Per a la programació del Cinema Històric de 2013 varem seleccionar quatre pel·lícules sobre el món grec a l'antiguitat, presentades pel cinèfil i membre de l'Associació d'Amics del Museu, el senyor Antoni Cuerda Cusiné. Les pel·lícules projectades varen ser les següents:

- Dijous 3 d'octubre: La ira de Aquiles (Itàlia, 1962). Dirigida per Marino Girolami
- Dijous 10 d'octubre: El león de Tebas (Itàlia, 1964). Dirigida per Giorgio Ferroni
- Dijous 17 d'octubre: El monstruo de Creta (Itàlia, 1960): Dirigida per Silvio Amadio

- Dijous 24 d'octubre: Las aventuras de Hércules (Itàlia, 1960). Dirigida per Carlo Ludovico Bragaglia

EXPOSICIONS TEMPORALS

El somni de l'Illa Blanca: Vides artesanes a "Eivissa"

Entre finals dels anys 70 i durant els anys 80, el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera va programar a la Casa de la Cúria un bon nombre d'exposicions d'artistes i artesans establerts a l'illa, els quals varen mostrar les seves creacions a l'antiga sala d'exposicions del Museu Arqueològic.

Aquesta exposició consta d'una selecció d'obres donades pels artistes i artesans que en aquell moment varen exposar al Museu i que avui formen part de la seva col·lecció permanent.

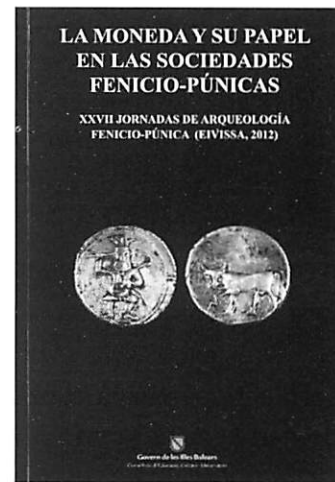
En aquesta exposició, que es va inaugurar el 22 d'Octubre de 2013 i que va romandre oberta fins el 30 d'abril de 2014, es va mostrar de manera conjunta el treball desenvolupat pels expositors, que són el reflex de l'apogeu que vivia el fenomen de l'artesania, especialment en una illa com Eivissa, en una època molt determinada que es correspon amb el període "hippie" i que va deixar una perllongada empremta a l'illa.

La selecció de materials va incloure obres de ceràmica i porcellana, caixes de fusta policromada, vidrieres emplomades, batiks, arranjaments florals, escultures de fusta, joies, peces de pell, escultures, titelles, etc.

L'exposició mostra una selecció de cartells, invitacions, fotografies i retalls de premsa, de les exposicions realitzades al llarg d'aquells anys.

PUBLICACIONS DE L'ANY 2013

La publicació dels Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (TMAEF), segueix consolidant-se entre els universitaris, professionals i les persones interessades en l'arqueologia. Prova d'aquest interès és la sol·licitud de intercanvis amb la nostra sèrie i la petició d'exemplars per part d'institucions i particulars.

L'any 2013 s'ha publicat el volum núm. 68 dels Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera titulat *La moneda y su papel en las Sociedades Fenicio-Púnicas*.

Aquesta publicació recull les ponències presentades a les XXVII Jornades d'Arqueologia Fenicio-púnica celebrades a Eivissa en 2012: Marta Campo: *De dónde venían y a dónde iban las monedas fenicio-púnicas. Producción, función y difusión de las emisiones*; Mª Paz García Bellido: *Los sistemas ponderales en el mundo púnico de Iberia e Ibiza*; Benjamí Costa: *Moneda y conflicto bético: Les emissions cartagineses de les guerres de Sicília (410-305 aC.)*; Bartolomé Mora Serrano: *Iconografía monetaria fenicio-púnica como reflejo de cultos cívicos, mitos e identidades compartidas*; Alicia Arévalo González: *La moneda en los ritos púnicos. Una primera aproximación*.

PROJECTES I TREBALLS D'INVESTIGACIÓ

Continuen alguns dels projectes d'investigació que varen iniciar-se en anys anteriors:

- Projecte: *"La lana en la Ibiza romana. Aspectos del pastoralismo en torno a los talleres de producción de púrpura"*

Entitat financera: Pla Nacional I+D+i del Ministeri d'Educació, Cultura i Esports (HAR2010-21065).

Institucions participants: Universitat de València. Investigador responsable: Dra. Carmen Alfaro Giner.

En aquest projecte participa com a investigador el senyor Benjamí Costa Ribas.

- Projecte: “*Proyecto Timeo. Producción de lana en Ebusus punica y romana. Potencialidades agro-pastorales en torno a los talleres de producción de púrpura y otras zonas del interior de la isla*”.

Entitat financera: Conveni de col·laboració de la Universitat de València i el Consell d'Eivissa.

Institucions participants: Universitat de València
Investigadora responsable: Dra. Carmen Alfaro Giner.

En aquest projecte participa com a investigador el senyor Benjamí Costa Ribas.

- Projecte: “*Ciudades y comunidades cívicas en las Baleares romanas*”.

Entitat financera: Pla Nacional I+D+i (HAR2012-36500). Ministeri d'Economia i Competitivitat.

Institucions participants: Grup d'Investigació CIVITAS de la Universitat de les Illes Balears.

Investigador responsable: Dra. Mª Luisa Sánchez de León.

En aquest projecte participa com a investigador el Senyor Benjamí Costa Ribas.

- Projecte: “*Moneda para el más allá. Estudio diacrónico del uso y significado de la moneda en las necrópolis de Gadir, Malaca y Ebusus*”.

Entitat financera: Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica (2010 – 2013) *Ministerio de Educación y Cultura (HUM 440)*.

Institucions participants: Universitat de Cadis.
Investigador responsable: Dra. Alicia Arévalo González.

En aquest projecte hi participen com a investigadors el Dr. Jordi H. Fernández i la senyora Ana Mezquida Orti.

També el Museu ha col·laborat en projectes de diversos investigadors i institucions:

- Col·laboració amb el Dr. Ricardo González Villaescusa, Professor de la Universitat Nice Sophia Antipolis (França), sobre l'estudi dels materials d'època romana procedents del jaciment de can Blai (Formentera).
- Col·laboració amb el investigador senyor Santiago Padrino, sobre l'estudi de monedes.
- Col·laboració amb l'investigador Pau Sureda i altres, de la Universitat Pompeu Fabra,

sobre l'estudi de materials prehistòrics procedents de diferents excavacions de l'illa de Formentera.

- Col·laboració amb la senyora Luana Poma sobre l'estudi de terracotes pel seu doctorat sobre Prehistòria i Arqueologia de la Mediterrània, de la Universitat de València.
- Col·laboració en la investigació de la Dra. Maria Luisa de la Bandera, Professora de la Universitat de Sevilla sobre l'estudi de l'orfebreria púnica.
- Col·laboració en la investigació de les Dres. Mª Cruz Marín Ceballos i Maria Belén Deamos del departament d'Història Antiga de la Universitat de Sevilla, sobre el programa *Religio Phoenicia Occidentalis*.

Com a resultat de diversos treballs d'investigació en el que el Museu Arqueològic participa, s'han publicat els següents articles:

- Alfaro Giner, Carmen; Costa Ribas, Benjamí; Roig Ribas, Joan; Ortiz García, Jónatan; Martínez, M. Julia; Fernández, Guillermo i Antón, María (2013): *Timeo: Un nou projecte d'investigació sobre la producció de llana a l'Ebusus púnica i romana Quaders d'Arqueologia Ebusitana*, núm. 2. (Intervencions 2010), pp. 109-119.
- Costa, Benjamí (2013): *El procés d'integració d'Aibosim a l'imperi romà. Qüestions jurídiques i polítiques. Rendició i federació. Fites* núm. 13, pp. 16-31.
- Costa, Benjamí (2013): *Sant Sebastià, guaridor de la pesta (I). Una representació del màrtir trobada a Eivissa. Rev. Eivissa*, núm. 54, pp.86-94.
- Costa, Benjamí (2013): *Moneda i conflicte bèl·lic: Les emissions cartagineses de les guerres de Sicília (410-305 aC). La moneda y su papel en las sociedades fenicio-púnicas. XXVII Jornades d'Arqueologia feniciopúnica (Eivissa, 2012). Treballs del MAEF* núm. 68, pp. 61-142.
- Costa, Benjamí y Fernández. Jordi (2013): *IBIZA (Pun. 'YBSHM; Lat. EBUSUS; Nombre actual EIVISSA). Dizionario Enciclopedico della Civiltà Fenicia (DECF)*
- Fernández. Jordi H. (2013): *Centenari de l'edició de l'obra "Antigüedades Ebusitanas". Fites* núm. 13, pp. 4-5.

- Fernández. Jordi H. (2013): La fuga de un Patrimonio. La plaquita de es Culleram en Alicante. *Fites* núm. 13, pp. 9-15
- Fernández. Jordi H. (2013): Informació del MAEF. Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera durant l'any 2012. *Fites* núm. 13, pp. 64-73.
- Padrino Fernández, Santiago (2013): Un sólido bizantino en contextos vándalos. *Fites* núm. 13, pp. 64-73.
- Velázquez, Francisca, López- Grande, María J., Mezquida, Ana y Fernández, Jordi H. (2013): Amuletos de Isis *curatrofa* en el Mediterráneo. Producciones egipcias y/o elaboraciones locales". *Séptimo centenario de los estudios orientales en Salamanca. (Estudios Filológicos, 337)*. Ediciones Universidad de Salamanca. Salamanca, pp.79-90.

PROGRAMA VIU LA CULTURA

Visites guiades al Museu i a la necròpolis del Puig des Molins

La reobertura al públic del Museu i la Necròpolis, ha suposat per a la nostra institució l'oportunitat de mostrar les possibilitats que s'ofereixen als escolars. Es tracta de presentar una visió del recorregut tradicional per una sèrie de rutes arqueològiques que permetin interrelacionar la visita al jaciment amb els fons representatius exposats de cada època de forma amena i educativa.

Aquestes visites s'engloben dins del programa "Viu la Cultura" i tenen com a objectiu donar a conèixer el món funerari fenici, púnic i romà; les creences religioses; els rituals i els aixovars funeraris. És una forma activa i didàctica de fomentar el coneixement i el respecte pel Patrimoni i per la Història de les illes. Les visites es planifiquen segons l'edat i coneixement dels alumnes, per tal de aprofitar al màxim aquesta activitat.

Perquè els estudiants més grans puguin aprofundir en les diferents èpoques, la visita està dividida en tres itineraris:

La ruta fenícia permet als grups escolars explorar entre les restes materials fenícies conservades: incineracions, fosses excavades en la roca, urnes,

Visita guiada a Museu Monogràfic orientada a grups escolars

betils, objectes de ceràmica o joies, proves d'un ritual complex dels primers habitants fenicis.

La ruta púnica permet conèixer un canvi del ritual, un increment en la quantitat i varietat dels aixovars i un nou tipus de sepultura: l'hipogeu.

La ruta romana mostra la introducció de nous costums i rituals que permet als escolars posar-se en contacte amb els darrers vestigis del món púnic i amb les restes de materials arqueològics deixades pels romans.

La visita a la Necròpolis consta d'una explicació del jaciment i dels tipus d'enterrament i d'una visita a les sales d'exposició per veure els aixovars deixats per aquestes cultures i es complementa amb unes activitats per ajudar a assimilar els continguts explicats.

Visites als jaciments de sa Caleta i ses Païsses de Cala d'Hort

Per oferir una visió completa dels vestigis del nostre passat, es poden realitzar visites al jaciment de Sa Caleta i de Ses Païsses de Cala d'Hort. Els centres s'encarreguen d'acompanyar als escolars i el Museu proporciona el monitor i el material didàctic necessari.

TALLERS D'ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA

L'aula de didàctica del Museu ofereix la possibilitat de realitzar tallers temàtics oberts a les necessitats dels centres educatius amb un disseny més personalitzat però dins de l'oferta proposada pel Gabinet Didàctic: El món de la religió i les creences antigues, la vida quotidiana dels nens a l'època antiga, la tecnologia i les arts, etc.

EL MUSEU VIATGER

És una activitat destinada a aproximar als més petits al Museu, dura tot el matí i el monitor arriba a la classe amb una caixa viatgera plena de reproduccions dels fons del museu. Suposa un estalvi de temps i de desplaçaments, a més permet manipular diversos materials de les cultures presents en la nostra Història.

LA NOSTRA HISTÒRIA INTERACTIVA: DESCOBREIX EL PUIG DES MOLINS

El MAEF posa a la disposició dels centres educatius tres CD-ROM interactius que contenen textos, imatges, quadres cronològics i jocs interactius, activitats didàctiques i vistes virtuals sobre la prehistòria a les nostres illes i els fenicis a l'Illa d'Eivissa.

ACTIVITATS AMB COL·LABORACIÓ AMB EL MINISTERI D'EDUCACIÓ CULTURA I ESPORTS

Jornada *Making of...*

¿"Cómo se hace" un museo?

La reobertura del Museu Monogràfic del Puig des Molins i el treball en comú desenvolupat per diferents professionals, va servir com a excusa per mostrar als professionals dels museus interessats en el tema, de quina forma s'havien desenvolupat els treballs que van permetre obrir al públic les instal·lacions completament finalitzades.

Amb la col·laboració dels professionals que havien participat en els diferents aspectes del projecte: obres, mobiliari, vitrines, maquetes, muntatge de materials, cartelleria, audiovisuals, etc. i comptant amb un format d'intervencions breus basades

en els treballs realitzats en el Museu del Puig des Molins, es va intentar transmetre les diferents experiències de treball i la seva necessària coordinació, des de l'elaboració del programa a la redacció del projecte museogràfic i la seva execució material fins a la inauguració final.

La Jornada, organitzada per la Secretaria d'Estat de Cultura, es va celebrar a Madrid el 6 de juny, a l'Auditori de la Secretaria, amb el següent programa:

09.45 h - Isabel Izquierdo, Subdirecció General de Museus Estats: *Presentación de la Jornada: Making of ... ¿"Cómo se hace" un museo?*

10.00 h - Víctor Cageao, Subdirecció General de Museus Estats: *El Puig des Molins en el marco del Plan de Infraestructuras de los Museos Estatales*

Sesión I: Pensar, planificar, diseñar ... El proyecto del Museo Puig des Molins

Relator: Víctor Cageao, Subdirecció General de Museus Estats:

10.15 h - Jordi H. Fernández, Museo Puig des Molins: *El concepto del Museo Puig des Molins*

10.35 h - Isabel Izquierdo, Subdirecció General de Museus Estats: *Objetivo: la reapertura del Museo Puig des Molins*

10.55 h - Pau Soler y María Ortiz, Arquitectes: *Diseño de espacios y ambientes: el proyecto museográfico*

11.15 h - Benjamín Costa, Museo Puig des Molins: *Investigación y tratamiento de las colecciones*

Sesión II: Ejecutar, producir, construir... Los recursos expositivos del Museo Puig des Molins

Relatora: Isabel Izquierdo, Subdirecció General de Museus Estats:

12.30 h - Nicolás Mínguez y Elena Gigoso, Empty, S.L.: *La ejecución del proyecto museográfico*

12.50 h - José Antonio Asensio, Gerència de Infraestructures i Equipaments: *El control de calidad del proyecto museográfico*

13.10 h - Irene Domenech, Subdirecció General de Museus Estats: *El trabajo en torno a los contenidos: textos e interactivos*

13.30 h - Pablo Iraburu, Arena Comunicación Audiovisual: *El trabajo en torno a la imagen: las producciones audiovisuales*

13.50 h - Jorge Chirinos, HCH Model: *Las maquetas del Museo Puig des Molins*

Sesión III: Montar, inaugurar, comunicar: La presentación del Museo Puig des Molins

Relatora: Irene Domenech, Subdirecció General de Museus Estatals:

16.30 h - Elena Gigosos y Juan Martínez, Empty S.L.: *El montaje y presentación final de las colecciones*

16.50 h - Fátima Tavera, SEC: *La preparación de la inauguración: el protocolo*

17.10 h - Raquel Martín-Maestro, SEC : *La relación con los medios de comunicación: la prensa*

17.30 h - Jordi H. Fernández, Museo Puig des Molins: *El día después de la inauguración... ¿y ahora qué?*

18.00 h - VALORACIONES FINALS: Víctor Caegeao, Isabel Izquierdo i Irene Domenech

18.30 h - CLAUSURA: Enrique Varela, Subdirector General de Museus Estatals.

XARXA DIGITAL CERES

La Xarxa Digital de Col·leccions de Museus d'Espanya reuneix museus de diferents especialitats, de diversos àmbits temàtics i geogràfics i de diferents titularitats: pública i privada; amb l'objectiu de fer accessibles en línia continguts digitals sobre les seves col·leccions i crear un espai de difusió del coneixement. Aquests museus tenen en comú l'ésser usuaris del Sistema Integrat de Documentació i Gestió Museogràfica Domus, desenvolupat pel Ministeri d'Educació, Cultura i Esport i utilitzat actualment per 164 museus.

CERES (Col·leccions en Xarxa) és un catàleg col·lectiu en línia, que reuneix informació i imatges d'una important selecció dels béns culturals que formen les col·leccions de tots els museus integrants de la Xarxa Digital. Permet realitzar recerques generals i avançades en tots els museus o en una selecció realitzada per l'usuari.

També és possible consultar al catàleg de cadascun dels museus en una o diverses agrupacions per tipologia de museu, ubicació geogràfica o titularitat.

En la seva versió més actualitzada, CERES publica més de 196.000 béns culturals i més de 336.000 imatges, pertanyents a 78 museus. Els nous continguts es van incorporant progressivament. El Museu Arqueològic d'Eivissa incorpora a aquesta xarxa cada any tots els continguts de DOMUS introduïts durant aquest període.

ACTIVITATS AMB COL·LABORACIÓ AMB EL CONSELL INSULAR D'EIVISSA

Les Conselleries d'Educació i Patrimoni i la de Turisme van sol·licitar la col·laboració del Museu Monogràfic del Puig des Molins en una de les dues rutes guiades que van permetre conèixer en profunditat la realitat de l'illa d'Eivissa al llarg de la història. La ruta inclou una visita a la Necròpolis i al Museu Monogràfic del Puig des Molins, juntament amb el recentment obert al públic jaciment de Sa Capelleta. Les visites gratuïtes es van realitzar els dies 4, 11, 18 i 25 d'octubre.

La ruta del Puig des Molins - Sa Capelleta, inclou una representació teatralitzada, per la qual es va comptar amb la participació de l'Associació d'Amics del MAEF i de l'Associació Cultural de Recreació Històrica IBOSIM.

Les places varen ser limitades per a vint persones, i van comptar amb un gran acolliment popular.

VIDEO MAPPING SOBRE LA FAÇANA DEL MUSEU MONOGRÀFIC PUIG DES MOLINS

Es va tractar d'una iniciativa duta a terme pel Consell Insular en la qual es varen realitzar dos projeccions d'imatges, sons i efectes visuals del Patrimoni d'Eivissa i Formentera i especialment sobre peces del Museu Monogràfic aprofitant una de les façanes laterals del Museu. Les dates van ser els dies 18 i 25 d'octubre.

JORNADES COLOMBINES

El Museu Arqueològic va col·laborar en la celebració de les Jornades Colombines "A la recerca de Cristòfol Colom: Metodologia vs Mitologia", organitzades pel Consell Insular d'Eivissa i l'Institut d'Estudis Baleàrics. Les Jornades es varen dur a

Video Mapping sobre la façana del Museu Monogràfic Puig des Molins

terme els dies 8 i 9 d'octubre a la Sala de Conferències del Museu Monogràfic Puig des Molins, amb la participació de Nito Verdera, periodista i escriptor; Francesc Xavier Torres, Arxiver del Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa i Pere Bonnin, periodista i escriptor. També estava prevista l'assistència d'Estelle Irizarry, professora emèrita d'Estudis Hispànica de Georgetown University de Washington que no es va poder desplaçar, llegint el seu text el senyor Bonnin.

ACTIVITATS AMB COL·LABORACIÓ AMB L'ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA

El Museu Arqueològic va col·labora en les distintes activitats programades per l'Associació d'Amics del Museu, entre les que podem citar *El Museu en família*; els cicles de *Cinema Infantil* i el *Cinema històric juvenil*, la *Setmana Santa al Museu*; *Grecia*, *el Taller d'arqueologia d'estiu* o la publicació de la *Revista Fites*.

CINEMA INFANTIL: “DISSABTES DE CINEMA HISTÒRIC”

L'activitat consisteix en la projecció d'una pel·lícula de temàtica infantil i després d'aquesta, una activitat plàstica vinculada amb la història i la trama de la pel·lícula. Aquesta activitat està organitzada conjuntament amb l'AAMAEF i va constar de dos parts, es varen emetre títols com *“Les dotze proves de Astèrix”*, *“El cop del menhir”* *“La sorpresa del Cèsar Astèrix a Bretanya”*, *“Nace la tierra. El hombre de neanderthal”*, *“El hombre de cromagnon. Los valles fértiles”*, *“Los primeros imperios. El siglo de pericles”*, *“La pax romana. Las conquistas del islam”*, *“Los carolingios. Los vikingos”*.

CINEMA HISTÒRIC JUVENIL

Va consistir en la projecció d'unes pel·lícules juvenils relacionades d'alguna manera amb el món de l'arqueologia, dedicades al personatge d'Indiana Jones, seguit d'una activitat plàstica associada amb els títols, *“En busca del arca perdida”*, *“Indiana Jones*

Taller d'Arqueologia d'estiu a la casa pagesa Es Porxet

y el tempo maldito”; “Indiana Jones y la última cruzada”,

DIADA DE SANT JORDI 2013

En aquesta ocasió, l'Associació d'Amics del Museu, va col·laborar amb el Museu el dia 23 d'abril, en la sortida al passeig Vara de Rei per contribuir amb la difusió de les nostres publicacions.

SETMANA SANTA AL MUSEU: GRÈCIA

L'antiga casa pagesa Es Porxet situada a la part nord de la Necròpolis del Puig des Molins, va acollir el taller de *Setmana Santa al Museu*, amb aquest taller, els petits, varen aprendre com vivien els grecs, amb tallers relacionats amb l'arqueologia experimental tals com: l'alimentació, la vestimenta i la joieria, l'escriptura, el món funerari i les seves creences.

TALLER D'ARQUEOLOGIA D'ESTIU

Aquesta activitat és una forma de fomentar l'interès i el respecte cap al patrimoni històric i cultural, que tant el MAEF com l'AAMAEF organitzen des de

fa casi quinze anys. Té entre els seus objectius conèixer els mètodes i tècniques que l'arqueologia utilitza habitualment per obtenir coneixements històrics. També tracta de comprendre les característiques i el context històric i cultural de la Necròpolis Puig des Molins, fent servir les nocions cronològiques bàsiques i fer comprendre als nens alguns dels trets més significatius de les formes de vida a l'antiguitat a partir de la recreació de tasques i oficis propis de l'època i comparant-les amb els seus equivalents moderns.

Les tasques consisteixen en efectuar una excavació simulada a la Necròpolis, documentació i anàlisi de restes arqueològiques, introducció al dibuix arqueològic i realitzar pràctiques d'arqueologia experimental: producció de pa, teixits i vestimenta, maquillatge a l'antiguitat, ceràmica, menjars, coneixement i tractament de metalls, elaboració de mosaics, fabricació de joies, amulets, màscares i escenificacions teatrals, realització de jocs antics i pràctica sobre escriptura egípcia i feniciopúnica.

PUBLICACIÓ DE LA REVISTA FITES

El MAEF ha col·laborat en l'edició de 2013 de *Fites*, que correspon al núm.13 de la revista editada per l'Associació d'Amics del Museu.

INFORMACIÓ de l'AAMAEF

Helena Jiménez Barrero

Assajos generals per a l'obra de teatre clàssic de la Setmana Santa al Museu: Grècia

Durant el passat any 2013, l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic va a continuar amb la seva tasca d'activitats de caràcter cultural. Així, vàrem organitzar tota una sèrie d'activitats com cursos, conferències, i col·laboracions amb el MAEF i altres activitats destinades al públic familiar, infantil i juvenil.

El Museu en Família

Com els darrers anys es van realitzar una sèrie de tallers amb temàtica històrica, presentats des

d'un prisma diferent amb aportacions artístiques i literàries, realitzats amb la col·laboració de l'Ajuntament d'Eivissa. Aquests tallers estan orientats a grups familiars compostos per, mínim un adult i un o diversos nens d'entre 5 i 12 anys; i es realitzen a la casa pagesa Es Porxet, un marc idoni integrat a dins de la Necròpolis del Puig des Molins, perquè pares i fills gaudeixin d'una activitat didàctica i divertida junts.

Els tallers portats a terme varen ser: El llarg viatge a occident, una història de mòmies; L'última reina d'Egipte, Cleòpatra; Amulets i supersticions al món

Fent servir els telars al Taller d'Arqueologia d'Estiu

fenicipúnica; El poble porpra: el comerç al Mediterrani a l'època fenícia; el Nadal al Món; Mites Grecs II: La poma daurada; La guerra de Troia, *Cartago delenda est*, o com Roma es va fer amb el Mediterrani; La vida quotidiana dels nens romans; Celtes i celtibers: entre la realitat i la llegenda; Tartessos entre el mite i la realitat; Una de dracs: la llegenda de Sant Jordi; Cavallers i dames: un torneig medieval i Els grans descobriments del segle XV.

Cinema infantil

L'activitat va consistir en la projecció d'una sèrie de pel·lícules de temàtica infantil, *Astèrix el Gal* (en francès, *Astérix li Gaulois*) és una sèrie d'histories còmiques creada per René Goscinny i Albert Uderzo, apareguda per primera vegada en 1959, malgrat la qual cosa, en alguns aspectes segueixen de rabiosa actualitat. Traduïda a multitud d'idiomes (incloent llatí i grec antic), és probablement la història francesa més popular del món. Un element clau per a l'èxit de les sèries és el fet de que conté elements còmics per a espectadors de diferents edats: als nens solen agradar-los les baralles i l'acció sense límits, mentre que els adults solen apreciar les al·lusions a la cultura clàssica. Els títols van ser *Les dotze proves de Astèrix*, *El cop del menhir*, *La sorpresa del Cèsar*, *Astèrix a Bretanya*, després de la projecció, es va realitzar una activitat plàstica vinculada amb la història i la trama de la pel·lícula.

L'art prehistòric es divertit i a més embruta

La Setmana Santa al Museu: Grècia

Durant la Setmana Santa del 2013 es va a realitzar un taller experimental, on els nens i nenes varen aprendre com vivien els antics grecs, amb activitats pràctiques relacionades amb l'Arqueologia experimental: l'alimentació al món grec, la vestimenta i joieria, l'escriptura, el món funerari i les seves creences.

El Taller d'Arqueologia d'Estiu

Es va organitzar, una vegada més, el Taller d'Arqueologia d'Estiu, orientat a grups de nens entre 5 i 7, 8 i 11 anys i de 12 a 14 anys, que es va dur a terme entre els dies 24 de juny i 6 de setembre. Aquesta activitat té entre els seus objectius que els alumnes s'apropin al món de l'arqueologia i la història d'una manera amena i divertida. A més a més, els nens aprenen a conèixer els mètodes i tècniques que l'arqueologia utilitza habitualment, per obtenir coneixement històric. També tracta de comprendre les característiques i el context històric i cultural de la Necròpolis Puig des Molins, fent servir les nocions cronològiques bàsiques i fent comprendre als nens alguns dels trets més significatius de les formes de vida a l'antiguitat a partir de la recreació de tasques i oficis propis de l'època i comparant-les amb els seus equivalents moderns.

És una forma de fomentar l'interès i el respecte cap al patrimoni històric i cultural, que tant el MAEF com l'AAMAEF organitzen des de fa gairebé quinze anys.

Les piràmides egípcies en un dels Tallers de Al Museu en família

Passejant entre dinoraures

El nens i nenes assistents als tallers, a més de les activitats habituals (excavació simulada, visita als hipogeu de la Mula, al Museu Monogràfic del Puig des Molins, a Madina Yabisa), han pogut gaudir d'activitats plàstiques, en les quals s'han fet servir moltes de peces arqueològiques del Museu, i realitzar-les amb materials i tècniques antigues. També van a practicar la fossa de plom, la cocció del pa, l'elaboració de plats de cuina romana, d'ungüents medicinals i de bellesa, mosaics, amulets tallats en esteatita o realitzat en fang, guix, pasta de aixecat a l'aire, pasta de sal, etc.

Noves reproduccions:

Durant el 2013, l'Associació d'Amics va incorporar al seu catàleg una sèrie d'amulets púnics realitzats en os. Es tracta de peces realitzades a mà de manera artesanal, representant diversos models de la deessa Tanit, un aglà, uns genitals masculins, etc.,

tots procedents dels fons del Museu, que han rebut una molt bona acollida per part dels visitants. També s'han incorporat nous muntatges a la col·lecció de joieria, realitzades per els artesans de Tematika, que tenen el seu taller tradicional a Talavera de la Reina (Toledo).

D'altra banda, l'AAMEF va a estar present en l'edició eivissenca d'un dels jocs més coneguts del món. El Monopoly és un joc de taula sobre els béns seents, és dels jocs de taula comercials més venuts. Té el seu origen en un joc de principis del segle XX, The Landlord's Game. Com el nom suggereix, l'objectiu del joc és fer un monopoli d'oferta, posseint totes les propietats immobles que apareixen en el joc. La versió més tradicional ha donat lloc a unes altres, com aquesta que té com a escenari l'illa d'Eivissa, podent visitar-se alguns dels seus monuments i paratges naturals més emblemàtics i per descomptat, la Necròpolis del Puig des Molins i el Museu Arqueològic d'Eivissa.

*Escarabeu amb representació
d'un guerrer (MAEF 20128)*

*Escarabeo con representación
de un guerrero (MAEF 21028)*

EXPOSICIÓ TEMPORAL
AL MUSEU MONOGRÀFIC
PUIG DES MOLINS.

(Via Romana, 31 Eivissa)

Cloenda: diumenge 3 de maig de 2015

EXPOSICIÓN TEMPORAL
EN EL MUSEO MONOGRÁFICO
PUIG DES MOLINS.

(Via Romana, 31 Eivissa)

Clausura: Domingo 3 de mayo de 2015

PUIG DES MOLINS
museu monogràfic i necròpolis púnica

**NECRÒPOLIS DEL
PUIG DES MOLINS**

Via Romana, 31

HORARI D'ESTIU (1/4 al 30/9). De dimarts a dissabte de 10:00h a 14:00h i de 18:30h a 21:00h. Diumenge de 10:00h a 14:00h. Dilluns i festius tancat.

HORARI D'HIVERN (1/10 al 31/3). De dimarts a dissabte de 09:30h a 15:00h. Diumenge de 10:00h a 14:00h. Dilluns i festius tancat.

HORARIO DE VERANO (1/4 al 30/9). De martes a sábado de 10:00hrs. a 14:00hrs. y de 18:30hrs. a 21:00hrs. Domingo de 10:00hrs a 14:00hrs. Lunes y festivos cerrado.

HORARIO DE INVIERNO (1/10 al 31/3). De martes a sábado 09:30hrs. a 15:00hrs. Domingo de 10:00hrs. a 14:00hrs. Lunes y festivos cerrado.

SUMMER TIMETABLE (1/4 to 30/9). Tuesday to Saturday from 10:00am. to 14:00pm. and 18:30pm. to 21:00pm. Sunday from 10:00am. to 14:00pm. Closed Mondays and holidays.

WINTER TIMETABLE (1/10 to 31/3). Tuesday to Saturday from 09:30am. to 15:00pm. Sunday 10:00am. to 14:00pm. Closed Mondays and holidays.

Govern de les Illes Balears

Conselleria d'Educació, Cultura i Universitats

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA